

Àmbit social i criminològic

CENTRE D'ESTUDIS JURÍDICS
I FORMACIÓ ESPECIALITZADA

Ausiàs March, 40
08010 Barcelona
TEL. 93 207 31 14
FAX: 93 207 67 47

 Generalitat de Catalunya
Departament de Justícia

D O C U M E N T S D E T R E B A L L

INVESTIGACIÓ

(Ajuts a la investigació, 2005)

Intervenció educativa eficaç en justícia juvenil.

Una segona aplicació en Medi Obert
del Programa del Pensament Prosocial
“R&R 2 Short Version” al nostre país

Autors

José Luis Alba Robles (*dir.*)

Any 2006

D O C U M E N T S D E T R E B A L L

INVESTIGACIÓ

(Ajuts a la investigació, 2005)

Intervenció educativa eficaç en justícia juvenil

Una segona aplicació en Medi Obert
del Programa del Pensament Prosocial
“R&R 2 Short Version” al nostre país

Autors

Director: José Luis Alba Robles
Responsable: Montserrat Burgès Bargués
María Jesús López Latorre
Montse Alcázar González
José López Morales
Bonaventura Baró i Xipell
Ferrán Chordi Bardaji

Any 2006

El Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada ha editat aquesta recerca respectant el text original dels autors, que en són responsables de la correcció lingüística.

Les idees i opinions expressades en la recerca són de responsabilitat exclusiva dels autors, i no s'identifiquen necessàriament amb les del Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada.

Índex

1. Justificació.....	5
2. Objectius	9
3. Introducció teòrica	10
3.1. Un breu recorregut històric	10
3.2. Principis d'una intervenció eficaç.....	12
3.3. Com podem desenvolupar programes eficaços?.....	15
4. Fonamentació teòrica del pensament prosocial	19
4.1. Delinqüència, Cognició i Emoció	20
4.1.1.Cognició interpersonal i conducta antisocial	22
4.2. Un model d'intervenció	35
4.3. Un model de prevenció	40
4.3.1.La prevenció de la incompetència social/.....	41
4.3.2.La resistència	44
4.3.3.Entrenament sociocognitiu	47
5. PPS, Principals investigacions internacionals	50
5.1. Delinqüents d'alt risc en llibertat condicional	50
5.2. Prevenció en menors en risc	53
6. L'aplicació del programa de pensament prosocial a Espanya.....	56
6.1. Amb delinqüents adults.....	56
6.2. Amb joves delinqüents.....	58
6.3. La prevenció en menors en risc d'inadaptació personal i social	60
6.4. Equip de Medi Obert de Lleida, primera aplicació de la versió curta del PPS a joves en llibertat Vigilada.	66
7. Mètode, procediment i disseny d'investigació	69
7.1. Disseny mostral	69
7.2. Selecció de la mostra.....	69
7.2.1.Criteris de selecció	70
7.2.2. Procés de selecció de la mostra i incidències	71
7.3 Procediment.....	74
7.4. Instruments d'avaluació i mesura	75
7.4.1. Els instruments psicomètrics.....	76
7.4.2. Altres instruments d' Avaluació de procés.....	77
7.5. Hipòtesi.....	77
8. Resultats	79
8.1. Valoració quantitativa.....	79
8.1.1. Comparació grups pre-test i post-test (taules 1 i 2).....	79
8.1.2.Comparació grups control i experimental (taules 3 i 4).	83
8.1.3. Gràfics de les mitjanes de les puntuacions.	83
8.2.Valoració qualitativa.....	89
10. Bibliografia.....	102

1. Justificació

L'entrada en vigor de la llei 5/2000 de Responsabilitat Penal dels Menors (en endavant LORPM), amb l'ampliació i diversificació del seu catàleg de mesures obligava a una revisió dels processos d'intervenció que es venien utilitzant fins a aquell moment en la readaptació social i personal dels menors.

Per una banda, l'ampliació de la franja d'edat dels menors des dels 16 als 18 anys i l'evidència d'un canvi substancial, no sols en les característiques de la població de menors si no també de les noves dificultats socials associades a aquestes (d'immigració, el consum de noves drogues sintètiques, la cada vegada més ampla desestructuració familiar i social en la nostra societat de consum salvatge), deixaven palesa la necessitat d'un replantejament en la manera d'intervenir en l'àmbit de la justícia de menors.

En aquest sentit, la possibilitat d'aplicació de la totalitat del catàleg de mesures judicials que contempla la LORPM, ha suposat un llarg procés d'adaptació en el temps per disposar de recursos i eines d'intervenció educativa que permetin dotar de contingut sobre tot a les noves mesures contemplades en la llei com les anomenades: assistència a centre de di, realització de tasques socioeducatives i permanència de caps de setmana en domicili. A més, es feia necessari revisar el contingut educatiu dels programes de mesures ja existents com la Llibertat Vigilada .

Però, per a l'aplicació d'aquestes mesures es precisava de la col·laboració de recursos externs que disposaren de programes adreçats a la població juvenil en general, però que també foren adequats per a joves amb mesures judicials.. No obstant, en determinats casos creiem més adequat l'elaboració de programes dissenyats específicament per donar resposta a necessitats

concretes del menors que son viscudes com a limitadores del seu desenvolupament integral o que poden ser complementaries d'altres que conformen el projecte global i educatiu del menor .

Així, una de les àrees deficitàries comunes observades en els nois amb mesures judicials, es l'àrea socio-cognitiva i tot el que conforma el pensament prosocial que inclou entre d'altres ,la necessitat de focalitzar la intervenció en els pensaments dels joves delinqüents, en definitiva, l'ensenyament de les habilitats socio-cognitives i no només les habilitats socials, tal i com es venia fent fins ara. Per tant, el model cognitiu de pensament prosocial sorgeix com una de les maneres més significatives i eficaces d'intervenir en aquells joves que presenten un funcionament cognitiu deficitari, convertint-se d'aquesta manera en un model vàlid per realitzar programes d'intervenció i prevenció amb joves que tenen mesures judicials, segons els resultats de la literatura científica més moderna. En aquest sentit, els programes de millora de la competència social es contempen en la LORPM com a una eina eficaç, segons l'evidència empírica (Alba, Garrido i López-Latorre, 2000) a l'hora d' intervenir amb joves delinqüents .

Així, aquesta necessitat d'un canvi en el model, i en conseqüència, en la forma d'intervenció, es feia cada cop més clara en les reflexions dels tècnics de l'equip de Medi Obert de Lleida, pels motius mencionats anteriorment.

Amb l'inici, l'any 2001, de l'espai de supervisió amb el Sr. José Luis Alba Robles, professor de la Universitat de València, ens va permetre introduir-nos en el paradigma i els fonaments teòrics del model cognitiu del pensament prosocial, i iniciar així una experiència pràctica d'elaboració i adaptació d'un programa de pensament prosocial de confecció recent (Ross i Hilborn, 2003), que el professor canadenc Sr.Robert Ross i el seu equip havien dissenyat amb una versió curta per a joves amb un nivell de risc mitjà.

Aquesta versió curta del programa permet la utilització en Medi Obert de programes d'aquestes característiques atès que abans, degut a la llargada dels

programes era impossible d'aplicar en un àmbit com Medi Obert en el que la mitjana de la temporalitat de les mesures es situa sobre el sis mesos.

El programa en la seva versió curta, que amablement ens ha permès adaptar el Doctor Ross consta de 12 sessions en la seva versió original anglosaxona, i ha precisat d'un treball preliminar de traducció i adaptació que s'ha concretat en l'obtenció d'uns continguts i activitats adequats a l'edat i context cultural dels usuaris del nostre sistema de justícia.

Aquest treball ha estat realitzat per la totalitat de l'equip de Medi Obert de Lleida i el professor Sr. José Luis Alba, encara que la implementació del programa ha estat realitzada per dos tècnics de l'equip, donat la seva experiència acumulada l'any anterior.

Concloent, aquesta experiència ha suposat una novetat en tot el que comporta la forma d'intervenir dins del nostre Equip, deixant-nos aconsellar en aquesta ocasió per l'investigació més moderna, amb menors amb mesures judicials en l'àmbit del Medi Obert en comparació a l'aplicació de programes similars perquè:

- Es un programa de creació recent, inèdit en el nostre país atès que ha estat traduït i adaptat pels integrants de l'equip de Medi Obert de Lleida .
- Es un programa de curta durada i per tant aplicable en el àmbit de Medi Obert on la temporalitat de la majoria de les mesures te una duració mitja de 6 mesos. Fins ara, aquest tipus de programa, dins de l'àmbit de justícia només s'havia aplicat en centres tancats.
- L'aplicació del programa ha precisat també l'aplicació del qüestionari de gestió del risc (YLS/CMI, Andrews i Bonta, 2001, adaptat al nostre país

per Garrido, López i Da Silva, 2003), atès que el programa està dissenyat per joves amb un nivell de risc mitjà. Per consegüent, ha suposat a més un coneixement d'aquesta eina d'avaluació que ha estat incorporada en el procés metodològic d'intervenció del nostre Equip, amb consonància amb la línia mantinguda pel nostre Departament durant aquest any, amb la introducció d'instruments d'avaluació del nivell de risc de reincidència.

- És un programa que pot donar o formar part del contingut de diverses mesures que fins ara no disposaven d'un contingut educatiu estructurat, i per tant és un recurs amortitzable per la majoria de les mesures de Medi Obert.
- El fet de ser un programa aplicable en diferents mesures garanteix un flux estable i constant de menors. D'aquesta manera es converteix en un programa que beneficia a un nombre important de menors amb mesures judicials en Medi Obert.
- El treball en grup, que fins ara no s'havia aplicat en el àmbit de Medi obert, afavoreix una economia educativa i/o terapèutica si tenim en compte el temps disposat pels professionals amb un elevada càrrega de treball. A més, produeix un efecte molt positiu en els adolescents, en els que té molta importància el grup d'iguals.
- La possibilitat de traspasar l'experiència a altres equips del nostre departament, beneficiant a un nombre important de menors.
- La possibilitat d'exportar l'experiència a altres equips interessats fora de Catalunya, permetent l'intercanvi tècnic necessari per l'enriquiment dels equips amb experiències pròpies o alienes.

- La possibilitat de poder disposar d'uns sistemes d'avaluació de la nostra intervenció que fins aquest moment no s'havien realitzat essent aquesta una assignatura pendent del nostre sistema de justícia juvenil.

2. Objectius

L'objectiu general que ens hem plantejat amb la present investigació ha estat disposar d'un instrument d'intervenció eficaç en medi obert pel tractament de menors amb mesures judicials, de manera que aquests menors es vegin beneficiats pel contingut d'un programa que incrementa la competència autoestima prosocial de menors en situacions de risc, prevenint la desadaptació personal i social. Amb aquesta finalitat general, la nostra investigació s'estructura sobre la base dels sub-objectius següents:

- *Objectiu 1.* Traduir i adaptar el programa "Reasoning & Rehabilitation 2 Short Version" per a la població juvenil que comprèn la LORPM 5/2000, de 12 de Juny (14-18 anys), joves en risc de manifestar conductes delictives, violentes o fracàs social (s'adjunta en un text addicional)
- *Objectiu 2.* Aplicar el programa del Pensament Prosocial, ja adaptat, en aquells joves que estan complint alguna de les mesures previstes en la LORPM 5/2000 en l'equip de Medi Obert de Lleida.
- *Objectiu 3.* Verificar l'efecte diferencial que suposa intervenir en un grup experimental respecte a un grup control pel que fa a l'adquisició de diferents habilitats socio-cognitives de competència social.

3. Introducció teòrica

La investigació que subjau al desenvolupament d'aquest programa ha estat descrita àmpliament en un llibre anterior: *El programa del pensamiento prosocial: Avances Recientes* (López, Garrido i Ross, 2001) on es resum el model cognitiu de Ross i Fabiano (1985) presentat en *Temps per a pensar: un model cognitiu de prevenció de la delinqüència i rehabilitació del delinqüent (Time to Think: A Cognitive Model of Offender Rehabilitation and Delinquency Prevention)*, base conceptual del Programa del Pensament Prosocial (PPS).

Aquest programa es presenta com un programa educatiu, cognitiu-conductual multimodal que se centra en l'ensenyament d'habilitats cognitives i valors socials que poden ajudar als subjectes amb comportaments antisocials a evitar o saber afrontar els problemes que els impedeixen una vida socialment ajustada. Està dissenyat per a equipar els individus antisocials amb destreses i actituds que els facin capaços de triar un estil de vida prosocial que prèviament no havia estat acceptable ni possible per a ells.

3.1. Un breu recorregut històric

El Programa del Pensament Prosocial es remunta a finals dels anys 60 quan el Departament de Psicologia de la Universitat de Waterloo comença a col·laborar amb el Ministeri de Serveis Correccionals d'Ontario amb l'objectiu d'investigar i tractar dones adolescents delinqüents recloses en una institució de màxima seguretat en un petit poble de Canadà. Com resultat d'aquesta col·laboració sorgeix el desenvolupament d'un programa ("Raonament i Rehabilitació") que mostra la seva efectivitat per controlar aquestes delinqüents institucionalitzades i reduir el seu comportament antisocial una vegada posades en llibertat. A més, la taxa de reincidència de les noies del grup experimental, al llarg d'un període de seguiment de nou mesos, va ser del 6% enfront del 33% del grup control. Part d'aquesta efectivitat s'atribueix a la utilització d'algunes d'aquestes

adolescents com coterapeutes dels professionals que aplicaven el programa d'entrenament en habilitats socials i cognitives. Aquesta "Teràpia d'iguals" estimulava en els adolescents l'adopció d'un nou rol: en ajudar altres joves es veien com a persones valuoses, el que creava un nou autoconcepte, una visió de si mateixes totalment contrària a la que mantenien abans d'iniciar el programa (Garrido, 2003). Aquesta idea ha estat recollida en el Programa *del Pensament Prosocial, Versió Curta per a Joves* (PPS-VCJ).

A partir de llavors, el programa va ser analitzat i millorat per diverses investigacions dutes a terme per Ross i Ross (1995) i Ross, Antonowicz i Dhaliwal (1995), sobre els principis i pràctiques d'una intervenció correccional eficaç.

Aquest programa basat en el *Model Cognitiu de Rehabilitació i Prevenció de la Delinqüència* proposa la importància de la intervenció dirigida a compensar els dèficit cognitius dels delinqüents. Sobre una sòlida base empírica, no s'ofereix com a explicació teòrica sinó com un "model de prevenció i tractament" (Ross, Fabiano i Garrido, 1990; Ross i Ross, 1995): les habilitats cognitives ajuden a l'individu a aconseguir una millor adaptació ambiental i a disminuir les oportunitats per que adopti un estil de vida delictiu.

A Espanya la seva adaptació es coneix com a *Programa del Pensament Prosocial* (Ross, Fabiano, Garrido i Gómez, 1996), un programa psicoeducatiu, l'eficàcia del qual tractarem de mostrar a través d'alguns estudis empírics que han analitzat la seva aplicació a diferents contexts, no sols de rehabilitació amb delinqüents juvenils i adults (p.ex: Centre Penitenciari de València, Centre de Reeduació "Granadella" a Alacant, Presó de Joves de Barcelona "La Trinidad",) sinó també per a la prevenció de joves amb problemes d'adaptació personal i ambiental (Segura, 1995, Lorenzo, 1997; Santos i Lorenzo, 1996; López-Latorre et al., 2000a; López Latorre et al., 2000b).

3.2. Principis d'una intervenció eficaç

Lluny ja del *res funciona* que va preconitzar Martinson el 1974 sobre la reeducació dels delinqüents, podem concloure - basant-se en la investigació nacional i internacional- amb una sèrie de *principis d'intervenció efectius* per a elaborar programes eficaços en la prevenció de la delinqüència i la violència juvenil (Lipsey, 1992; Andrews i Bonta, 1994; Izzo i Ross, 1990; McGuire, 1995; Cullen i Gendreau, en premsa; Garrido i Martínez, 1997a; Benda i Tollett, 1999; Becedóniz i Rodríguez, 2004; Garrido, Redondo i Stangeland, 2001; Durlak et al., 1993; Durlak i Wells, 1994). Vegem aquests principis generals:

Model conceptual lògic. Diferents investigacions han establert que molts programes eficaços es basen en una perspectiva cognitiva-conductual de la delinqüència. Aquesta perspectiva, en la seva vessant terapèutica i educativa, pretén equipar al subjecte antisocial amb habilitats que li permetin enfrontar-se als problemes amb els seus propis recursos; habilitats que, fins i tot, li ajuden a evitar els problemes, ja que molts delinqüents presenten conflictes en les seves relacions socials (relacions difícils amb els pares, irritabilitat, desobediència,...), sent més acusat en el cas dels reincidents. De fet, les modernes pràctiques cognitiu-conductuals en el tractament dels delinqüents estan orientades a que el subjecte adquireixi un major control en l'establiment d'objectius i accions prosocials (Cann et al., 2003; Friendship et al., 2002; Wilkinson, 2005).

Programació polifacètica. Relacionat amb el principi anterior, la intervenció eficaç està orientada cap a l'aprenentatge i incorpora una varietat de tècniques cognitiu-conductuals. En general, aquestes tècniques emfatitzen l'*anàlisi autorracional* (ensenyar a prestar atenció i avaluar críticament el seu propi pensament), l'*autocontrol* (detenir-se a pensar i a considerar les conseqüències abans d'actuar), el *raonament mitjans-fins* (ensenyar a concebre els mitjans per a aconseguir els fins), i el *pensament crític* (ensenyar a pensar de forma lògica, objectiva i racional).

Les tècniques cognitiu-conductuals més importants són (Garrido i Gómez, 1997): *Solució de Problemes*, *Entrenament en Habilitats Socials*, *Control Emocional*, *Raonament Crític*, *Desenvolupament de Valors*, *Habilitats de Negociació*, i *Pensament Creatiu*. Totes elles, tracten d'influir en què pensa i com pensa el subjecte; com percep el seu món; com raona; com comprèn als altres; què valora, i de quina manera intenta solucionar els seus problemes. La selecció i combinació d'aquestes tècniques suposa una aproximació multidisciplinària a la programació del tractament, que de cap manera rebutja la necessària prestació dels *recursos socials* per a aconseguir una adequada integració social. D'aquesta manera, l'entrenament en les habilitats cognitives és essencial, però no suficient per a aconseguir la rehabilitació dels delinqüents.

Impactar en el pensament del jove delinqüent. La premissa més important del model cognitiu rau que la *cognició* juga un paper important en la conducta antisocial, de tal manera, que una millora en el *funcionament cognitiu* pot ser un factor essencial en la prevenció i el tractament. Per a aconseguir aquest objectiu sol utilitzar-se el *role-playing* (joc de rols) i el modelatge, perquè resulta essencial per a l'eficàcia dels programes que l'educador modela les actituds, habilitats o comportaments prosocials que vol que el jove aprengui.

Focalització en les "necessitats criminògenes". Les intervencions amb joves que presenten un alt risc de delinquir han de ser efectives en la reducció de la futura conducta violenta i delictiva. Perquè això sigui així, aquestes intervencions han d'estar dirigides a disminuir els factors de risc que rodegen el jove (López Latorre, Garrido i Ross, 2001; FitzGerald et al., 2004). Aquests factors de risc constitueixen *atributs dinàmics* del subjecte o del seu ambient, els quals, una vegada modificats, permeten una disminució de la conducta delictiva. Recordem que estem parlant de factors com ara relació amb els amics, comunicació familiar, resolució de problemes, empatia, creences i actituds, presa de perspectiva social, autocontrol, habilitats socials, i abús de substàncies.

A aquest conjunt de factors, que al seu torn són un subgrup del nivell de risc d'un delinqüent, els denominem *necessitats criminògenes* i precisament són en aquestes necessitats en què s'ha d'intervenir per a disminuir els elements de risc de reincidència i optimitzar la socialització del jove delinqüent (Benda i Tollett, 1999; Andrews i Bonta, 1998; Andrews, Bonta i Hoge, 1990).

Una vegada coneguem el conjunt de necessitats que presenta el jove (a aquest es coneix com a *principi de les necessitats*), haurem d'emparellar adequadament la intensitat del programa ofert amb el nivell de risc. És el que es coneix com a *principi de la classificació segons el risc*, la qual cosa ens permetrà orientar l'actuació de manera proporcional a les necessitats del menor. Un altre principi d'intervenció eficaç és el *principi de resposta* en què es proposa una combinació d'estils i modalitats de servei, amb l'estil d'aprenentatge i les habilitats dels delinqüents. És a dir, són *factors de protecció o recursos* que poden servir per a mitigar l'efecte dels factors de risc i cal tenir-los en compte quan es vol triar el millor pla d'acció a seguir (Andrews i Bonta, 1994; McGuire, 1995). En un sentit semblant es manifesten Harris i Jones (1999) al suggerir que la planificació dels programes i la seva avaluació ha de tenir en compte les particularitats dels delinqüents; a delinqüents diferents, programes així mateix distints i adequats a les seves característiques. Aquests principis són objectius del nou Programa del Pensament Prosocial, Versió Curta per a Joves (PPS-VC).

Programes estructurats i íntegres. Les intervencions ben dirigides i estructurades ofereixen resultats prometedors. (Lipsey i Wilson, 1998; Lipsey i Derzon, 1998). A més, és molt important que el programa es dugui a terme tal com originàriament es va dissenyar, amb rigor, a càrrec de professionals ben preparats. És el que es coneix com a *integritat en la realització del tractament*.

Orientació cap a la comunitat. Els programes més eficaços cerquen connectar al subjecte amb les xarxes de suport prosocial (família, escola,

amics, ocupadors), dotant-li d'oportunitats perquè les habilitats que han après siguin reforçades i es vagin preparant per a una progressiva autonomia en la comunitat (McGuire, 1995; Garrido i Martínez, 1997b; Armstrong i Atschuler en 1994).

3.3. Com podem desenvolupar programes eficaços?

Per ser una qüestió d'indubtable rellevància per al camp d'actuació amb menors en risc i infractors, tractarem de contestar-la centrant-nos en les característiques de les intervencions que ha resultat ser més prometedores en l'abordatge d'aquesta problemàtica i sobre les estratègies que cal tenir en compte per a dur a terme un programa d'intervenció eficaç. No hem d'oblidar que es tracta de menors que per raons evolutives o circumstàncies ambientals presenten problemes que per si mateixos no poden resoldre d'una manera adequada.

Cada vegada són més els autors que comparteixen l'opinió que la delinqüència, especialment aquella de naturalesa greu o crònica, no és sinó una manifestació més - si es vol, la més pertorbadora- d'un estil de vida incompetent. Aquests subjectes, llavors, no sols són delinqüents, sinó que resulten *fracassats socials* en termes del seu ajust social, laboral i familiar.

D'altra banda, en el context de la conducta antisocial, resulta evident el reconeixement dels complexos factors que es combinen per a produir la conducta delictiva, les moltes vies diferents que condueixen a un mateix resultat. Per a comprendre els mecanismes en què operen els factors de risc serien necessaris estudis que examïnaren els factors múltiples i el seu desenvolupament en el curs del creixement. És probable que hi hagi vies o seqüències múltiples que condueixen al comportament delictiu i que aquestes difereixen en els joves a distintes edats, de distint sexe i de cultura diferent.

L'objectiu en el passat va ser comprovar l'evidència empírica sobre descobriments ja existents, l'èmfasi en el futur ha de posar-se en la predicció de nous resultats, en la planificació de programes on les teories i l'evidència avancen juntes i s'enriqueixin mútuament.

L'estudi dels *factors de risc* ha revelat que no sols hi ha continuïtat de la conducta antisocial des de la infància a l'adolescència i vida adulta, sinó també a través de generacions. L'estabilitat i continuïtat d'aquesta problemàtica social significa que les intervencions dissenyades per a millorar aquestes conductes són summament importants. Però no podem obviar el fet que no tots els individus en risc de conducta delictiva es converteixen en subjectes delinqüents. L'evidència d'aquestes persones *resistents o immunes* ha propiciat una via d'investigació molt prometedora, ja que, almenys a *priori*, sembla més senzill analitzar què protegeix als menors davant el delicte que l'interrogar-se què és el que motiva a delinquir, com tradicionalment es venia fent. La qüestió més important continua sent el millorar la identificació d'aquests grups de subjectes. No importa que les nostres dades de predicció no siguin tot com desitjaríem d'exactes. El que hem de fer és intentar reproduir en aquells elements de risc els factors que -creiem- poden fer-los *immunes* al primer delicte, o bé que puguin evitar que segueixin implicats en comportaments delictius.

De fet, hi ha *programes que funcionen*, que tenen èxit en prevenir comportaments antisocials i a disminuir de manera significatiu la reincidència dels delinqüents. Així, al camp de l'avaluació de tractaments, la qüestió cap a la què hauríem de dirigir els nostres esforços hauria de ser *per què alguns programes en què intervenen determinats professionals i administrats en certs ambients, funcionen amb uns subjectes i no amb altres*, i no perdre'ns en la recerca de *tractaments o models d'intervenció que funcionen amb tots els delinqüents*. Senzillament, perquè aquests no existeixen.

Hi ha unanimitat respecte a les característiques dels programes efectius. Si bé alguns aspectes no apareixen en certs casos i, en altres, alguns autors destaquen un èmfasi que no coincideix amb el que posen altres investigadors, el nucli comú és molt sòlid. En síntesi, els programes més efectius es caracteritzen pels següents aspectes (Garrido i Martínez, 1997b; McGuire, 1995; Lösel, 1995; Lipsey, 1995; Redondo, 1994; Redondo et. al., 2001; Caram et al. 1995; Becedóniz i Rodríguez, 2004; Garrido, Redondo i Stangeland, 2001; FitzGerald et al., 2004):

1. Actuen sobre els dèficits socials i personals del subjecte alhora que tracten de promoure els seus recursos i *punts forts*. Analitzen atentament les seves capacitats cognitives, afectives i conductuals, i ajusten la intervenció a les seves necessitats.

2. Estan basats en una perspectiva cognitiu-conductual, són programes ben estructurats i amb un fort suport avaluatiu per a conèixer si realment s'està procedint de la manera adequada.

3. Engloben procediments per a modificar cognicions i conductes, d'aprenentatge per a la relació amb el món i el domini de capacitats de treball, i estratègies de vida. Fan ús, a més, del modelatge i el *role-playing* com a suport didàctic.

4. La implementació intenta respectar la integritat del pla d'intervenció. És intensiva, establint múltiples contactes a la setmana o fins i tot al dia amb els joves d'alt risc. S'utilitza el sistema de tutoria (*case management*), que s'inicia amb el primer contacte del noi i finalitza al terme del seguiment. Inclou el programa individualitzat, així com regles clares de conducta i un continu procés de *feedback* sobre el seu comportament. Es reforça la conducta positiva, mentre que es sanciona de manera consistent la conducta negativa.

5. Els professionals estan ben entrenats, disposen de formació acadèmica suficient, són entusiastes i estan compromesos amb la seva tasca, són models positius en la seva interacció orientada cap a la realitat i d'acord amb l'estil d'aprenentatge del delinqüent; així, el rol de *control* i d'*ajuda* no són incompatibles. De fet, els professionals són un dels factors més rellevants en l'èxit d'un programa d'intervenció.

6. La intervenció és multidimensional o d'ampli espectre (afecta molts aspectes de la vida del jove), centrada a modificar certes necessitats criminògenes.

7. Es tracta de programes polifacètics - és a dir, que utilitzen diverses tècniques-. Hi ha unes estratègies que semblen essencials: formació professional i integració laboral, educació i cultura general, i habilitats socials. Han d'incloure la intervenció en la família, a més de la modalitat individual i grupal.

8. Els programes de més èxit no es limiten únicament a la comunitat, però solen ser aquí més efectius: els ambients han de ser el menys restrictius possible.

Els *programes comunitaris* tracten de construir (o reconstruir) les lligadures entre els delinqüents i la comunitat, a través de l'entrenament en habilitats socials interpersonals, solució cognitiva de problemes, restabliment dels vincles familiars, d'ocupació i educatius (capacitació professional). S'ha comprovat que els programes comunitaris resulten igual d'eficaços que els programes en confinament, són més econòmics, i a més eviten les conseqüències negatives de viure privat de llibertat. Així, ha d'introduir-se una perspectiva familiar i comunitària en d'intervenció, i responsabilitzar al menor, a la família i la comunitat en la resolució dels conflictes.

9. Són imprescindibles els programes de post-institucionalització, on el jove torni amb ajuda a les seves cases i barris.

Del que es tracta en definitiva és d'augmentar la competència social a través d'una intervenció socioeducativa. I això significa disposar de nous objectius i de noves perspectives, de noves eines per a adoptar una nova forma de sentir, de pensar i d'actuar, que possibiliten la integració social i el desenvolupament normalitzat dels menors (Bassa i Franco, 1999).

4. Fonamentació teòrica del pensament prosocial

Com ja hem avançat, la investigació del grup liderat pel professor canadenc Robert Ross va indicar que a molts delinqüents els faltava un repertori adequat d'habilitats sociocognitives necessàries per a la competència social. També va assenyalar que l'èxit en la rehabilitació del delinqüent depèn de l'ajuda que se li facilita per a adquirir aquestes habilitats (Ross i Ross, 1995; Ross, Antonowicz i Dhaliwal, 1995).

Però per a aconseguir un *bon ajust social* és necessari saber enfrontar-se amb èxit a les situacions problemàtiques que puguin sorgir en l'interacció amb altres persones; capacitat que dependrà no sols de l'habilitat per a posar-se al lloc dels altres, sinó també d'altres habilitats específiques com saber reconèixer els problemes potencials en el tracte amb la gent, generar solucions alternatives, avaluar les conseqüències, i veure la relació causa-efecte entre les accions pròpies i alienes. Intensificar aquestes habilitats és l'objectiu del programa, i per a aconseguir-ho fa ús de les següents tècniques estructurades: entrenament en habilitats socials, entrenament en resolució de problemes interpersonals, pensament creatiu, raonament crític, habilitats de negociació, desenvolupament de valors, i control emocional.

Exposem els fonaments d'aquest model perquè il·lustren amb claredat en quina mesura els programes que resulten eficaços en el tractament del delinqüent

juvenil (i adult) proporcionen noves formes d'enfrontar-se a la realitat i als problemes que aquesta suscita (Ross, Fabiano i Garrido, 1990).

4.1. Delinqüència, Cognició i Emoció

Les variables cognitives s'han convertit en un dels focus més importants d'investigació al camp de la psicologia de la delinqüència actual. Amb el terme *cognició* s'inclou una gran varietat de processos, com ara el raonament moral, resolució de problemes, empatia, impulsivitat, pensament crític, raonament abstracte i conducta d'elecció, que han donat lloc a una extensa investigació sobre les relacions entre cognició i conducta delictiva (Ross et al., 1990). Encara que els resultats sobre aquesta relació no són del tot concloents, hi ha evidència que molts delinqüents mostren un retard en l'adquisició de destreses cognitives essencials per a l'ajust social (Ross, 1992; Garrido, 1987a).

La manera com pensen, perceben i valoren el seu món, raonen o creen expectatives i solucionen els seus problemes, juga un important paper en la seva conducta antisocial, i especialment en el seu deficitari ajust emocional i social. Però nosaltres no suggerim que un funcionament cognitiu inadequat sigui una causa del delictes. És a dir, no és una condició necessària ni suficient per al comportament delictiu. D'una banda, perquè hi ha individus amb un desenvolupament cognitiu inadequat que no realitzen activitats il·legals. I per un altre, perquè hi ha delinqüents amb un bon desenvolupament cognitiu. A més, molts subjectes antisocials amb un funcionament cognitiu correcte mai han estat etiquetats com a delinqüents, en ser capaços d'eludir les detencions o el processament pel sistema de justícia.

Que un individu amb deficiències cognitives s'involucri en una activitat delictiva és funció d'una multitud de variables socials, ambientals i psicològiques. No obstant, també és cert que el concepte de funcionament cognitiu inadequat (per exemple, amb carència d'habilitats cognitives i socials) és un factor que col·loca

l'individu en risc no sols de desenvolupar conductes antisocials, sinó també altres problemes com el fracàs escolar, alcoholisme, trastorns emocionals, disfunció sexual, desocupació i maltractament domèstic (Rodríguez i Paíno, 1994; Ross, 1992; López i Garrido, 2001). Per tant, en un ambient criminògen, els individus amb deficiències cognitives tenen *més risc* de desenvolupar una adaptació delictiva que els que tenen les habilitats cognitives adequadament desenvolupades.

Abans de presentar el desenvolupament de cada una de les categories que s'inclouen davall el terme cognició, és necessari que diferenciem entre la *cognició impersonal* o *intel·ligència* i la *cognició interpersonal* o *emocional –o social-*. La primera es refereix al pensament que tracta amb el món físic, el temps, el moviment i l'espai. Al contrari, la cognició interpersonal, es refereix a aquesta faceta del pensament i la percepció que ens permet solucionar problemes interpersonals, comprendre altres persones, fer inferències respecte a les seves intencions i accions, i posar-nos al seu lloc.

Tot i que encara no coneixem la delimitació concreta entre ambdós tipus d'intel·ligència i sembla clar que la cognició impersonal intervé en la comprensió dels fenòmens socials, existeix no obstant un cos substancial d'investigació que indica que les habilitats o estructures cognitives que posem en funcionament per a resoldre problemes impersonals i interpersonals són diferents. Només perquè es tingui un C.I. alt, no hem de pensar que la intel·ligència social sigui també alta. Hi ha molts individus amb una intel·ligència elevada (inclosos molts subjectes antisocials) que són ineptes socialment, que no comprenen les situacions socials ni el comportament i sentiments dels altres. I el contrari també és cert, molts individus amb una intel·ligència baixa no es comporten d'una manera antisocial, ja sigui perquè viuen en un ambient prosocial o perquè disposen d'habilitats socials o valors que els serveixen com "protectors" davant el delicte.

En aquest sentit, autors com Gardner (en el seu llibre *Intel·ligència Múltiple* de 1993) asseguren que el C.I. prediu en un 20% l'èxit relatiu en la vida. El 80% restant depèn d'altres competències entre les que destaquen l'habilitat per a automotivar-se, persistir davant les dificultats o frustracions, controlar l'impuls i demorar la gratificació immediata, empatitzar amb altres persones, i mantenir un bon control emocional. Són habilitats que ens preparen davant els reptes i contratemps de la vida (autoeficàcia), ens ensenyen a conèixer i manejar els nostres sentiments, i a interpretar i influir efectivament en els sentiments d'altres persones. Gardner ha utilitzat el terme *intel·ligència personal* per a referir-se a aquest conjunt de destreses, Goleman ho ha fet amb l'expressió més àmplia d'*intel·ligència emocional*.

Podríem dir que les habilitats cognitives que es treballen en el *programa del pensament prosocial* s'inclouen en aquests conceptes: no són les habilitats que mesuren els tests de C.I. sinó habilitats en coneixement social: habilitats per a avaluar, comprendre i considerar el comportament efectiu en situacions interpersonals.

4.1.1. Cognició interpersonal i conducta antisocial

La influència de la situació o circumstàncies en la conducta de l'individu està mediatitzada en gran manera pels processos cognitius, per la seva forma de pensar i veure la realitat. Són nombroses les teories cognitives afins als plantejaments de l'aprenentatge social que han destacat el rol que exerceix la cognició en l'ajust conductual i emocional de l'individu, ressaltant que *alguns* delinqüents difereixen dels no delinqüents en *alguns* aspectes del seu funcionament cognitiu (v. Garrido i López, 1995; López i Garrido, 1999).

Però el terme cognició, com hem comentat anteriorment, no és un terme precís. S'ha utilitzat de moltes formes per diferents autors: per cognició s'ha entès com raona el subjecte, com pensa, com afronta els problemes, quines són les seves

atribucions, expectatives o autoavaluacions..., aspectes que en definitiva ens permeten acostar-nos al mode com el subjecte delinqüent es comprèn a si mateix i al món que li rodeja.

En una revisió comprensiva de la literatura criminològica, psicològica, sociològica i educativa sobre la cognició social en poblacions criminals, Ross, Fabiano i Garrido (1990) van observar que nombrosos autors que havien investigat sobre la cognició, havien utilitzat un número molt ampli de termes distints per a referir-se als mateixos aspectes del funcionament cognitiu. Per això van decidir no oferir una definició de cognició, sinó utilitzar aquesta noció com una guia per a cercar informació sobre activitats cognitives relacionades amb el comportament delictiu (raonament, solució de problemes, presa de decisions, pensament crític, resolució de conflictes, conducta d'elecció, raonament moral, estil cognitiu...). De fet en la seva investigació, aquests autors van trobar diversos estils cognitius que caracteritzaven els delinqüents: per exemple, es presentaven com a subjectes amb poca capacitat d'autocontrol i per tant impulsius (no reflexionen entre l'impuls i l'acció), amb locus de control extern, amb dificultat per a apreciar els punts de vista d'altres persones (baixa empatia) i amb escasses habilitats cognitives per a solucionar problemes interpersonals.

Ja sabem que aquest model cognitiu de la delinqüència no s'oferia com una explicació teòrica però sí que ofereix elements de reflexió importants sobre el comportament delictiu. Seguirem les categories cognitives assenyalades en aquest model, tenint en compte que la classificació és arbitrària i no excloent entre les distintes categories.

Autocontrol-impulsivitat. La major part de persones que ha treballat amb delinqüents és conscient que alguns són molt impulsius; que no aconsegueixen detenir-se i pensar abans d'actuar. És a dir, quan una idea o un desig els impressiona responen immediatament, sense aturar-se a considerar si haurien de respondre o com haurien de fer-ho. Quan es troben amb un problema, una

temptació o un conflicte és molt probable que reaccionin sense reflexionar. Fallen també al inhibir les seves respostes, a donar-se un temps per a calcular el millor curs d'acció o per a considerar les conseqüències probables de la seva conducta. Molts joves violents no raonen, sinó que responen.

Alguns estudis han trobat que molts delinqüents no han après a demorar la gratificació, és a dir, prefereixen l'accessible i immediat encara que tingui menys valor que esperar a una possibilitat millor però llunyana en el temps (Farrington, 1994b). En un estudi sobre les relacions entre conducta antisocial - mesura a través d'autoinformes- i incapacitat per a demorar la gratificació, Carrillo i Llarg (1998) troben diferències significatives en aquesta variable entre subjectes amb major i menor grau d'implicació delictiva, caracteritzant-se el primer grup per una disposició a triar recompenses immediates.

Mentre que la impulsivitat d'alguns delinqüents es reconeix de seguida, les raons d'aquest comportament impulsiu no estan tan clares (Romero, Llarg i Sobral, 2001). El que sabem és que no han desenvolupat l'hàbit d'aturar-se a pensar abans d'actuar, o d'analitzar les situacions i considerar les diferents alternatives de resposta, bé perquè no han descobert que fer això val la pena o perquè quan ho van intentar en el passat les seves limitades habilitats van impedir que poguessin treure benefici d'això.

Molts delinqüents (igual que molts no delinqüents) veuen els problemes com a situacions que cal evitar abans que solucionar. L'experiència sembla haver-los ensenyat que com més ràpid actuen, més ràpidament s'esvairà el problema i l'ansietat - almenys momentàniament -. D'aturar-se a pensar i analitzar la situació pot servir únicament per a prolongar-los l'ansietat, particularment si el delinqüent no té l'habilitat d'anàlisi i reflexió per a trobar la solució correcta als seus problemes. A més, nombrosos subjectes no mediten sobre els efectes de la seva conducta i no aprenen a modificar-la quan reben càstig, i altres presenten dèficit en les habilitats cognitives per a la planificació a llarg termini.

Veiem que la impulsivitat d'un delinqüent reflexa un patró cognitiu fortament instaurat que està orientat a l'acció en compte de a la reflexió; és a dir, actuen sobre el món abans que pensar *adecuadament* sobre ell.

Pensament abstracte contra pensament concret. Si els delinqüents posseeixen una forma de pensar o raonar orientada a l'acció en comptes de a la reflexió, podem dir igualment que posseeixen un pensament concret més que abstracte, cosa que explicaria la seva immediatesa de resposta i absència de planificació en totes les situacions que exigeixen un curs d'acció.

La investigació suggereix que molts individus antisocials tenen un pensament molt concret, de tal manera que quan han de pensar en abstracte (quelcom en el que ells no tenen una percepció immediata), presenten serioses dificultats.

Aquesta deficient habilitat d'abstracció pot limitar, al seu torn, les habilitats de resolució de problemes en una gran varietat de situacions. Sembla que el problema o deficiència no està tant en la capacitat de comprendre els conceptes abstractes, quant en la capacitat d'elaborar-los. No han après a considerar tots els detalls importants abans d'actuar o a organitzar la informació de manera que els permeti determinar el millor curs d'acció, per lo que poden ser propensos a prendre decisions precipitades. Són tossuts i rígids en els seus punts de vista, i persisteixen en la seva conducta encara que aquesta no sigui a llarg termini ni apropiada ni efectiva.

Molts delinqüents poden estar perjudicats socialment a causa de les seves limitades habilitats de raonament abstracte. El raonament abstracte es requereix per a comprendre els pensaments, emocions i motius dels altres. La percepció interpersonal de molts d'aquests subjectes es restringeix a jutjar als altres per la seva aparença o les seves conductes manifestes; no són capaços d'advertir els matisos de la interacció social ni anar més enllà de les característiques superficials per a arribar a entendre què passa en *l'interior*, perquè tot això requereix d'un raonament abstracte del que manquen.

És cert que l'individu amb un raonament concret pot ser capaç d'adquirir la informació que li permeti fer judicis adequats i prendre decisions en moltes situacions, però tindrà dificultats per a organitzar la informació quan hi hagi possibles alternatives de resposta o quan sigui necessari considerar diversos factors (com en la majoria de les situacions socials). A més, tenen més probabilitat d'inquietar-se amb l'*aquí-i-ara* al no ser capaços d'utilitzar el pensament abstracte per a preveure a llarg termini els resultats de les seves accions. Tampoc poden predir o planificar adequadament ja que tot això requereix pensar sobre les relacions entre un nombre de factors i tractar amb altres desconeguts.

Un desenvolupament inadequat de l'habilitat de raonament abstracte també pot crear problemes als joves a l'escola, particularment si estan en els últims cursos on es requereix un major raonament inferencial. Aquest pot ser un dels factors que intervé en la relació, ben documentada, entre fracàs escolar i delinqüència juvenil. Farrington (1992a, 1994b) fins i tot estableix, que la clau explicativa més important en la relació intel·ligència i delinqüència no és el fracàs escolar, sinó l'escassa habilitat per a manipular conceptes abstractes d'alguns delinqüents.

A alguns joves els falta l'habilitat per a usar judicis previs que regulen la seva conducta. A més, com a conseqüència de no tenir l'estimulació produïda per un actiu pensament abstracte, el delinqüent tendeix a ser inquiet i cerca contínuament aquesta estimulació amb experiències d'alt risc. Així mateix, els incapacita per a desenvolupar una filosofia significativa de vida o un sentit clar dels seus propòsits i metes. Aquesta falta de perspectiva clara de *qui són i cap a on van*, fa que la seva conducta només estigui determinada temporalment i estacionalment.

Finalment, una incapacitat per a conceptualitzar a nivell abstracte pot dificultar la internalització dels valors morals, restringint amb això el desenvolupament del

raonament moral del subjecte i la seva comprensió del món social. D'aquí, que molts agressors tinguin veritables dificultats per a comprendre les raons de les regles i lleis, de la funció que compleixen com a vehicle de l'ordre o control social, i per això les perceben com a simples instruments que la gent utilitza per a controlar-los exclusivament a ells. Hi ha evidència que els delinqüents mostren més baixos nivells de raonament moral que els no delinqüents (Thornton, 1987, citat en Farrington, 1994) i alguns programes de tractament han estat dissenyats per a millorar aquesta habilitat, uns ensenyant directament habilitats de raonament de dilemes morals i altres centrant-se en factors indirectament relacionats amb aquest tipus de raonament, com l'egocentrisme, presa de perspectiva i empatia, i solució de problemes cognitius interpersonals (Andrews i Bonta, 1994; Ross et al., 1990).

Rigidesa cognitiva. La manca de raonament abstracte s'associa al seu torn amb la *rigidesa cognitiva*, entesa com la tendència a mantenir una mateixa idea malgrat que hi hagi evidència contrària o de fer insistència exclusivament en els aspectes de la realitat que concorden o confirmen les expectatives o conviccions personals.

El pensament de molts joves antisocials *no funciona* perquè està tancat a noves idees o a les idees dels altres. El seu pensament és inflexible, intolerant, ple d'ambigüitats i dogmàtic. A causa d'això, persisteixen en conductes que reiteradament els ocasionen dificultats. Aquestes característiques no són simplement una qüestió de temperament, reflecteixen més prompte un problema cognitiu: una tendència a mantenir la mateixa idea sense reparar en l'evidència contrària.

Aquests joves poden respondre pobrament als consells, no sols per la seva exigua motivació i actituds sinó també per la seva ineptitud per a canviar de perspectiva. Aquesta rigidesa cognitiva implica un important obstacle per a comprendre la problemàtica social, les situacions complexes o el canvi de circumstàncies. És possible que també provoqui un baix nivell de tolerància a

l'estrès. En enfrontar-se als canvis del seu medi, el delinqüent no és capaç de canviar el seu pensament o de sintetitzar la nova informació amb els seus esquemes cognitius previs, cosa que pot portar-los a una *existència aclaparada pel canvi* i a adoptar un comportament inapropiat. Evidentment, la flexibilitat en el pensament és essencial per a l'èxit en les relacions interpersonals, el contrari dificulta l'adaptació a situacions complexes i noves.

Locus de control. Es refereix al lloc on els individus ubiquen els determinants de les coses que a ells els passen. Diem que una persona té locus de control *intern* quan es sent responsable del que li succeeix en la vida, es sent agent decisor en les recompenses i càstigs derivats dels seus actes. Si d'altra banda, una persona creu que té poc domini sobre les circumstàncies, i que tot depèn del destí o d'aspectes externs més enllà del seu control, es diu que posseeix un locus *extern*. Mentre que els *interns* perceben que el que fan en la vida està determinat per factors que estan en ells mateixos, com l'habilitat o l'esforç, els joves que són *externs* creuen que el que els ocorre està determinat no pels seus esforços o habilitats, sinó per la sort o altres factors externs com les accions d'altres persones que tenen el poder o la posició per a controlar-los (Sobral, Romero, Llarg i Marzoa, 2000; López i Garrido, 2001).

Existeixen proves que confirmen aquesta major tendència dels delinqüents a l'autoexculpació i a explicar la seva conducta com si aquesta depenguera de persones o circumstàncies alienes al seu control (Díaz i Báguena, 1989). Els professionals estan molt familiaritzats amb joves que *externalitzen* la culpa dels seus actes delictius. Alguns tenen una sorprenent habilitat per a transferir la culpa del seu comportament antisocial a altres persones, incloent parents, professors, manilles, policies, jutges, legisladors i *males companyies*. Amb massa freqüència apel·len a les *circumstàncies atenuants* com una excusa o defensa dels seus actes delictius. Argumenten que si el seu comportament és el resultat de la sort, del destí o d'altres factors més enllà del seu control, com l'alcohol, no poden ser personalment culpables dels seus actes i, per tant, responsables dels mateixos.

El fet de negar la responsabilitat de les accions i explicar el comportament com controlat per agents o circumstàncies externes, pot estar reflectint no una simple excusa de la conducta o un intent *d'escapolir-se* sinó un factor cognitiu, com creure que s'és impotent o ineficaç. Donades les circumstàncies davall les quals molts subjectes violents s'han criat, aquesta creença no resulta massa il·lusòria. El delinqüent o qualsevol que cregui que tot el que li ocorre està determinat no pels seus propis esforços sinó per les accions dels altres, pot estar poc motivat per a aconseguir l'èxit a l'escola o en qualsevol altre lloc; no veu cap propòsit a intentar-ho, bé perquè li falta ambició o persistència, o bé perquè no té metes, encara que és molt probable que sigui el resultat de compensa. No ho intenta perquè creu que els seus esforços seran en va.

Les persones hem de sentir que controlem o exercim algun control sobre els esdeveniments i coses que ens succeeixen, quan això no es així poden envair-nos sentiments de tristesa, o el més important, sentiments d'incompetència i poca autoavàlua. Precisament, el baix autoconcepte s'ha lligat al locus de control extern, d'esta manera la conducta delictiva i la violència serien mitjans per a aconseguir una sensació de control sobre el món, de competència personal, o el que és el mateix, una forma compensatòria d'aconseguir l'autoestima (Andrews i Bonta, 1994).

Egocentrisme. El pensament egocèntric és probablement el factor cognitiu més important associat al comportament antisocial. Molts delinqüents no han superat cognitivament el nivell de desenvolupament egocèntric, per la qual cosa no són capaç de distingir entre el seu propi estat emocional, pensaments i percepcions, i els dels altres. Veuen el món únicament des de la seva pròpia perspectiva i es troben limitats per a comprendre les de altres persones. No han après a considerar com pensen i senten els altres, simplement ignoren altres punts de vista. El seu coneixement interpersonal es limita a jutjar als altres a través de característiques concretes i manifestes com

l'aparença i la conducta, sense considerar característiques encobertes com els sentiments i pensaments.

Un número molt important de joves antisocials no han adquirit l'habilitat de *presa de perspectiva social*, o l'habilitat per a reconèixer i comprendre la perspectiva d'altres persones així com les regles i convencions de la interacció social. De fet, és possible que no hagin desenvolupat l'*empatia*, o l'habilitat per a comprendre i sentir com els altres senten i pensen. No tenint aquestes habilitats, es comporten sovint de manera antagonista i provoquen reaccions negatives cap a ells, que no desitgen però que al mateix temps no són capaç de preveure.

L'habilitat de tenir en compte la perspectiva d'altres persones és summament important per al desenvolupament social, ja que ens permet anticipar exactament com actuaran aquestes persones davant les nostres accions. Per tant, és essencial per a un adequat ajust interpersonal perquè representa l'habilitat per a adquirir informació sobre els processos de pensament, sentiments i motius dels altres. S'ha suggerit que aquestes habilitats s'adquireixen durant el procés de socialització, i que els delinqüents són més deficients en aquesta àrea interpersonal, en la capacitat d'analitzar-se, d'identificar les perspectives dels altres, i d'anticipar les conseqüències dels seus actes. Hi ha un substancial cos d'investigació que associa la delinqüència juvenil i el comportament antisocial persistent amb una supervisió inadequada, abús o fins i tot negligència per part dels pares (Parke, 1974; Farrington, 1978; Patterson, 1982). Les tècniques disciplinàries excessivament punitives, coercitives o febles i amb una inadequada comunicació de les regles familiars, poden tenir una acció de retard en el desenvolupament de les habilitats sociocognitives, particularment en la presa de perspectiva social i l'empatia.

Sense aquesta habilitat, el subjecte pot estar predisposat a percebre la situació present basant-se en les seves experiències passades, a fixar-se en aquells aspectes que confirmen les seves expectatives, a interpretar erròniament les

accions i intencions dels altres i a no estimar els efectes de les seves conductes en altres persones (Ross et al., 1990). Al final d'aquest complex procés d'interaccions el subjecte pot veure confirmades les expectatives que s'havia formulat en un principi perquè efectivament amb la seva conducta, basada en estimacions errades, ha pogut provocar reaccions en els altres que s'assemblen a les que realment esperava.

Solució cognitiva de problemes interpersonals. Un ajust social adequat requereix la capacitat d'enfrontar-se amb èxit a les situacions problemàtiques que puguin sorgir en l'interacció amb altres persones, i els processos cognitius són fonamentals en la comprensió, mediació i resolució d'aquests conflictes interpersonals.

Nombrosos individus antisocials no tenen habilitats cognitives per a la resolució de problemes, és a dir, d'habilitats de pensament necessàries per a resoldre els problemes que tots trobem en l'interacció amb altres persones. En primer lloc, poden fracassar a reconèixer que hi ha un problema interpersonal o que és possible que pugui ocórrer; si no saben que tenen un problema o que podrien tenir-ho, no és probable que tinguin èxit a evitar-ho o solucionar-ho. En segon lloc, poden reconèixer un problema però no ser capaços de comprendre-ho o cercar solucions. En tercer lloc, encara que ho compreguin, és possible que no siguin capaços de pensar solucions alternatives: poden tenir una solució fixa per a tots els problemes o no pensar en altres solucions ni intentar aproximacions diferents. En quart lloc, poden tenir dificultats a calcular les conseqüències de la seva conducta en altres persones. No és que no ho facin, és que simplement molts *no poden* fer-ho. En cinquè i últim lloc, poden no comprendre les relacions causa-efecte entre la seva conducta i les conseqüents reaccions dels altres. De manera que tiren la culpa als altres en comptes de reconèixer que són les seves accions i actituds les que poden haver causat aquestes reaccions negatives cap a ells (Ross, 1992; Ross et al., 1990).

Sembla raonable esperar, que el subjecte amb pobres habilitats de solució de problemes experimenti contínues situacions de fracàs i frustració a obtenir el que desitja, generant sentiments d'agressivitat que li porten a triar una via il·legítima per a aconseguir els seus objectius (Gestin i Buela, 1994; Ross et al., 1990).

Els pares amb un mètode disciplinari erràtic, inconsistent, rígid o autoritari fracassen a modelar habilitats de solució de problemes satisfactòries, cosa que dificulta que els seus fills puguin desenvolupar estratègies de resolució de problemes interpersonals més efectives. A més, els subjectes que han viscut aquest sistema de disciplina, en un ambient d'excessiu control, no són capaços de desenvolupar l'autopercepció que poden influir en el seu ambient o que allò que els ocorre depèn del que fan (Mangione et al., 1995; Bloom, 1996).

Valors. Hi ha diferències entre els valors compartits per delinqüents juvenils i no delinqüents. Els primers prefereixen valors de caràcter personal, com *tenir una vida còmoda, sentir plaer, tenir harmonia interna*, etcètera, mentre que els segons anteposen valors de caràcter social com *tenir verdadera amistat i ser responsables*. Els delinqüents tenen una major capacitat per a la tolerància de la conducta il·legal, és a dir, *comprenen* millor que la gent pugui cometre delictes (López i Garrido, 2001).

Els valors de nombrosos delinqüents també tendeixen a un alt grau d'egocentrisme. Quan decideixen què és el correcte, és probable que només consideren com els afectarà ells, sense contemplar els possibles efectes en els altres. Aquesta limitació d'habilitats sociocognitives, particularment el pensament egocèntric, ocasiona que els joves que la pateixen no hagin pogut desenvolupar valors que van més enllà del estacional, a curt termini o pragmàtic. Així, aquests individus tenen menys probabilitats de desenvolupar una adequada comprensió de la comunitat, les normes socials, la democràcia, la llei i la justícia. Sense aquestes nocions, és molt probable que no respecten les regles, lleis i convencions socials (Garrido, 1987b).

Raonament crític. El comportament dels delinqüents no sembla tenir massa sentit si tenim en compte que coneixen les limitades recompenses i considerables pèrdues que les seves accions probablement produiran. Molts són descrits com a joves que corren riscos, com *buscadors d'estimulació*, persones clarament optimistes sobre els beneficis que reportarà la seva conducta. Però aquest comportament no és un reflex del seu temperament, és més prompte el resultat d'un dèficit en el seu raonament crític. Concretament, fracassen en la valoració crítica de la informació que tenen sobre les possibles recompenses i riscos evidents de les seves accions.

Aquest tipus de delinqüent pot ser fàcilment enganyat perquè no sap analitzar adequadament els missatges que rep dels altres. També té més possibilitats de *autoengany*, ja que fracassa a valorar críticament els seus propis pensaments. En general, els delinqüents no poden regular adequadament la seva conducta mitjançant un examen crític del seu pensament. No saben determinar si les seves idees tenen sentit; més que analitzar-les, simplement les accepten.

El pensament de nombroses persones violentes també és limitat quant al *raonament emocional*. Assumeixen que les seves sensacions necessàriament reflecteixen la realitat. No saben comprovar la informació o avaluar l'origen de les seves sensacions; dèficit que, en part, participa a crear i mantenir una baixa autoestima (Ross i Ross, 1995).

Els delinqüents, igual que els no delinqüents, probablement intenten donar sentit a les seves experiències de vida desenvolupant una *teoria* que expliqui el que els ocorre o una *filosofia de vida* a través de la qual sentin que poden comprendre el seu món. Desafortunadament, si tenen limitades les seves habilitats cognitives la seva *teoria* pot estar molt distorsionada, ja que es basarà en una col·lecció fortuïta d'informació que no han segut capaços d'examinar i valorar críticament. De fet, molts joves antisocials operen sobre la base de creences absolutes més que amb hipòtesi. Abans que comprovar les seves

teories, simplement assumeixen que són correctes, s'aferren obstinadament a elles i no es veuen afectats per les opinions o experiències dels altres.

D'altra banda, els prejudicis (racistes, sexistes, nacionalistes...) que evidencien nombrosos joves -encara que no sols ells- engendren comportament antisocial. Aquests prejudicis poden ser en part atribuïts als seus defectes en raonament crític. Fracassen a valorar críticament els seus judicis sobre altres persones, no saben cercar informació addicional, descarten les dades no confirmades i registren únicament l'evidència que reforça les seves idees preconcebudes. Fins a tal punt tenen arrelat aquest procedir, que mostren poques probabilitats de canviar les seves idees o la seva conducta simplement amb el càstig. Necessiten adquirir habilitats per a reconèixer els seus pensaments prejudiciosos, per a valorar adequadament els seus arguments i conclusions, i per a comprendre les conseqüències personals i socials dels seus prejudicis.

Un adolescent que mostri aquestes carències té més probabilitats de sentir-se contínuament amenaçat per les creences contradictòries que forçosament trobarà en les seves interaccions socials. Un estil cognitiu que no considera o tolera les opcions discrepants, és un mecanisme pobre d'adaptació social.

Davant aquestes característiques, la importància del funcionament cognitiu en l'ajust de l'individu és difícil d'ignorar. Encara que s'ha suggerit que l'egocentrisme, impulsivitat i insensibilitat del delinqüent són un problema del temperament, disposició o inclinació innates, la investigació apunta que molts joves antisocials tenen aquestes característiques simplement perquè no han adquirit les habilitats sociocognitives per a comportar-se d'una manera diferent. El més fort suport per a aquesta interpretació és el fet que l'entrenament en aquestes habilitats pot canviar aqueixes característiques; quelcom que la investigació sobre programes efectius assenyala contínuament.

4.2. Un model d'intervenció

Com ja hem indicat, el model cognitiu no és una teoria de la delinqüència, sinó un model per a construir programes de prevenció i tractament de la delinqüència. Un model basat en la competència social on es pensa que la millor forma de rehabilitar un delinqüent és a través de l'educació directa i sistemàtica de tècniques, actituds i valors que li permetin tenir una vida més eficaç enfront d'un comportament antisocial. També en la seva forma preventiva i dins de l'àmbit escolar pretén dotar a adolescents en risc o amb inadaptació social d'aquestes característiques per a millorar la seva integració personal i social (Fernández Durán, 2004).

Pensem que hi ha molts joves amb serioses deficiències cognitives que limiten la seva destresa per a funcionar d'una manera prosocial. Alguns evitaran la conducta delictiva conforme adquireixin aquestes habilitats a través de les seves experiències de vida, però altres necessitaran l'ajuda d'un entrenament específic en aquestes habilitats cognitives.

Els components del programa del pensament prosocial es resumeixen a continuació:

- . *Autocontrol.* S'ensenya a aturar-se i pensar abans d'actuar, a considerar totes les conseqüències d'una decisió, i a usar tècniques de pensament per a controlar les seves emocions i la seva conducta.

- . *Meta-cognició.* S'ensenya a sintonitzar i valorar críticament el pensament propi. També que la reflexió i el raonament poden guiar els sentiments i la conducta, i ajudar a controlar l'ambient.

- . *Habilitats Socials.* Seguint la versió modificada del programa de Goldstein titulat "Teràpia d'Aprenentatge Estructurat", s'ensenyen habilitats útils

per a la interacció social a través de cinc elements: (1) *preentrenament*; (2) *modelatge*; (3) *role-playing*; (4) *feedback*; i (5) *transferència*.

.Habilitats Cognitives de Resolució de Problemes Interpersonals. S'ensenya a analitzar els problemes interpersonals, a comprendre i considerar els valors, conducta i sentiments dels altres, i a reconèixer la manera en què el comportament afecta els altres i per què aquests responen com ho fan.

. Pensament Creatiu o Lateral. Es pretén que el subjecte condueixi la seva conducta d'una forma prosocial, ensenyant com pensar en alternatives de resposta (prosocials enfront d'antisocials) davant els problemes que experimenten.

. Raonament Crític. S'ensenya a pensar lògica, objectiva i racionalment, sense deformar els fets o externalitzar la culpa.

.Presa de Perspectiva Social. A través del programa, i de totes les tècniques, s'emfatitza que cal ensenyar a considerar els punts de vista, sentiments i pensaments d'altres persones. De fet, es dóna una gran importància al desenvolupament de l'empatia.

. Millora dels Valors. Durant tot el programa hi ha un clar esforç per ensenyar valors; específicament, *traslladar* al subjecte de la seva visió egocèntrica del món a considerar les necessitats dels altres.

. Maneig Emocional. S'ensenya a controlar i evitar un *arousal* emocional excessiu (pe. còlera, depressió, por i ansietat).

Una premissa fonamental d'aquest *model cognitiu* rau en la naturalesa educativa de la seva orientació al tractament: la millor via per a reeducar els

delinqüents és mitjançant l'ensenyament directe i sistemàtic dels recursos personals necessaris per a viure més digna i eficaçment. Així, no veu en els delinqüents cap patologia, sinó una deficiència important en socialització (dels valors, actituds i habilitats de raonament que són requerides per a l'ajust social), que en la majoria dels casos pot ser compensada.

En aquest moment se'ns planteja una qüestió: l'entrenament prosocial és capaç de potenciar la responsabilitat, competència i maduresa del jove amb dèficit cognitiu? Estem segurs de l'afirmació davant aquest interrogant ja que l'objectiu prioritari d'aquest entrenament és precisament ensenyar als joves un conjunt d'habilitats que els ajuden a ser més competents socialment i per tant capaços d'enfrontar-se a la vida per ells mateixos. I no hi ha dubte que ambdós aspectes són símptomes de maduresa i responsabilitat.

La maduresa passa per l'acceptació del propi individu i per l'acceptació incondicional de l'altre. És el que moltes vegades denominem *fer-se responsable*. Però per a això la persona ha de desenvolupar una sèrie d'habilitats que li ajuden a desembolicar-se en el món de manera satisfactòria: acceptar la realitat tal com és; interioritzar una filosofia de la vida, és a dir, profundes i sòlides conviccions que li ajuden a donar sentit a la mateixa; respectar els punts de vida dels altres; actuar amb capacitat crítica; assumir els deures i obligacions, que sempre passa per acceptar les conseqüències de les accions; desenvolupar la capacitat de frustració; i ser flexible i adaptable (Rice, 1999). Tots aquests aspectes es poden resumir en una paraula: socialització.

És cert que la família és un agent essencial per a integrar l'individu en la societat. Però en el cas dels delinqüents juvenils, la família és sovint un element distorsionador més que afavoridor, per lo que els educadors es converteixen, en la majoria de les ocasions, en agents de socialització que han de dotar (o almenys intentar-ho) als xavals, d'aqueixes *habilitats prosocials* que els ajuden en el seu camí cap a la maduresa i l'autonomia.

Per això és tan important l'entrenament prosocial, perquè precisament tracta de modificar amb un ampli conjunt de tècniques algunes de les característiques individuals que retarden el desenvolupament de la maduresa i la responsabilitat, com ara la impulsivitat i no considerar les conseqüències de l'acció, el pensament egocèntric, no saber conceptualitzar alternatives en la solució de problemes interpersonals i no considerar l'impacte de la conducta sobre altres persones.

Així, treballant aquestes habilitats no sols es pretén que la persona afronti els problemes i plantegi solucions concretes a problemes específics, sinó dotar-li d'estratègies en general (habilitats cognitives i conductuals) per a poder aplicar a tota situació problemàtica. Els subjectes necessiten reconèixer que les situacions problemàtiques són part de l'existència diària, i que és possible enfrontar-se a elles amb eficàcia en la majoria de les ocasions.

D'altra banda, el pensament alternatiu junt amb el pensament conseqüent són dels elements més importants en el procés maduratiu de la persona. Les persones que no tenen pensament alternatiu són aquelles que davant els problemes o bé es mantenen passius i no fan res o bé només pensen en una solució que sol ser la primera cosa que se'ls passa pel cap. És a dir, són persones amb un pensament molt rígid. El pensament alternatiu no obstant consisteix a aprendre a flexibilitzar el nostre pensament i a aturar-se a pensar en totes les alternatives possibles abans d'actuar (evitar l'actuar impulsiu), mentre que el pensament conseqüent analitza i reflexiona sobre els avantatges i els inconvenients de cada una de les alternatives, tant a curt com a llarg termini, i té en compte les conseqüències per a un mateix i per als altres.

També la capacitat per a interaccionar positivament amb altres persones, és una de les capacitats que més ajuden a l'individu a desembolicar-se autònomament i de forma positiva en la societat. Hi ha molts tipus diferents d'habilitats socials que és important conèixer perquè hi ha moltes i diferents situacions en què és important comportar-se i parlar de manera apropiada.

Cada vegada que parlem amb una altra persona o grup de persones és important recordar que el que diem i la forma en què ho fem, pot influir en les seves reaccions i en el que pensaran de nosaltres. Però de totes les habilitats socials, tal vegada les que més impacte tenen en el procés maduratiu són la de respondre a la manipulació dels altres, saber enfrontar-se al fracàs, respondre a la frustració i emprar l'autocontrol.

Amb el pensament creatiu s'amplia la percepció que tenim de les situacions i analitzem nous factors (persones, temps, llocs...) que poden estar influint en les dites situacions abans de prendre qualsevol decisió. Això ens va permetre crear alternatives noves, establir-nos metes i objectius, fer plans, establir prioritats i considerar altres punts de vista. Precisament fer plans abans d'actuar o prendre decisions importants en la nostra vida és un dels aspectes essencials de l'autonomia.

Finalment, però no per això menys important, a l'hora de portar una vida satisfactòria és fonamental poder-se establir un sistema de valors sòlid. Els valors reflecteixen la forma de ser d'un individu; representen la creença o convicció raonada i ferm que quelcom és bo o dolent, si ens convé o no. Els valors ens ajuden a entendre'ns, a formar-nos una personalitat i a saber el que volem (Escámez i Ortega, 1995).

L'època de l'adolescència és una època de dubtes i canvis, és per això que es fa més rellevant la necessitat imperiosa de crear un sistema de valors. La teoria de Köhlberg (1973) sosté que el desenvolupament moral dels individus es produeix a través d'una sèrie de sis etapes seqüencials que impliquen una creixent maduresa del pensament respecte als problemes socials i morals. Segons aquest model no totes les persones disposem de la mateixa capacitat moral ni arribem al mateix grau d'evolució reflexiva, i precisament els delinqüents es caracteritzen per un retard en el desenvolupament del raonament moral, especialment abans d'aconseguir l'estadi de pensament convencional. Per això el *programa del pensament prosocial* tracta de millorar

aquesta habilitat, ensenyant directament habilitats de raonament moral a través de la discussió de dilemes morals o bé centrant-se en factors indirectament relacionats amb aquest tipus de raonament, com l'egocentrisme, presa de perspectiva i empatia, i solució de problemes cognitius interpersonals.

4.3. Un model de prevenció

Com hem vist, el model cognitiu indica que la millora de les habilitats sociocognitives dels delinqüents adults i juvenils està associada amb el descens de la reincidència (Friendship et al., 2002). Aquesta reducció en el comportament antisocial està relacionada, al seu torn, amb l'increment en les habilitats de raonament i de resolució de problemes interpersonals, la sensibilitat cap a les conseqüències del seu comportament, i l'ensenyament de detenir-se i pensar abans d'actuar i comprendre els pensaments i sentiments dels altres.

Per tant, abans que assumir que els dèficit cognitius causen la delinqüència juvenil, considerem que la capacitat cognitiva serveix per a *protegir* a l'individu de la delinqüència. Les habilitats cognitives poden ajudar els individus a resistir les pressions familiars, ambientals, socials o personals cap al comportament delictiu, i a relacionar-se amb el seu ambient de forma més adaptada reduint la probabilitat d'adoptar un estil de vida antisocial.

Trobem molts nois i adolescents amb evidents dèficits cognitius que limiten la seva habilitat per a funcionar amb èxit d'una manera prosocial. Podem ajudar-los a evitar el comportament delictiu mitjançant un entrenament cognitiu adequat, en la seva infància o adolescència.

Ara podem identificar amb tota seguretat als joves que tenen una alta probabilitat de convertir-se en delinqüents juvenils. El model cognitiu suggereix que aquests nois necessiten aprendre habilitats cognitives i de resolució de

problemes. Han d'aprendre estratègies generals per a reconèixer els problemes, analitzar-los i considerar alternatives i solucions prosocials, així com a calcular les conseqüències de la seva conducta i a detenir-se i pensar abans d'actuar. Necessiten que els ensenyem a canviar el seu pensament egocèntric per un més empàtic, a comprendre la perspectiva de l'altre i distingir entre els seus propis estats emocionals i els pensaments dels altres. En resum, els joves necessiten aprendre la competència social.

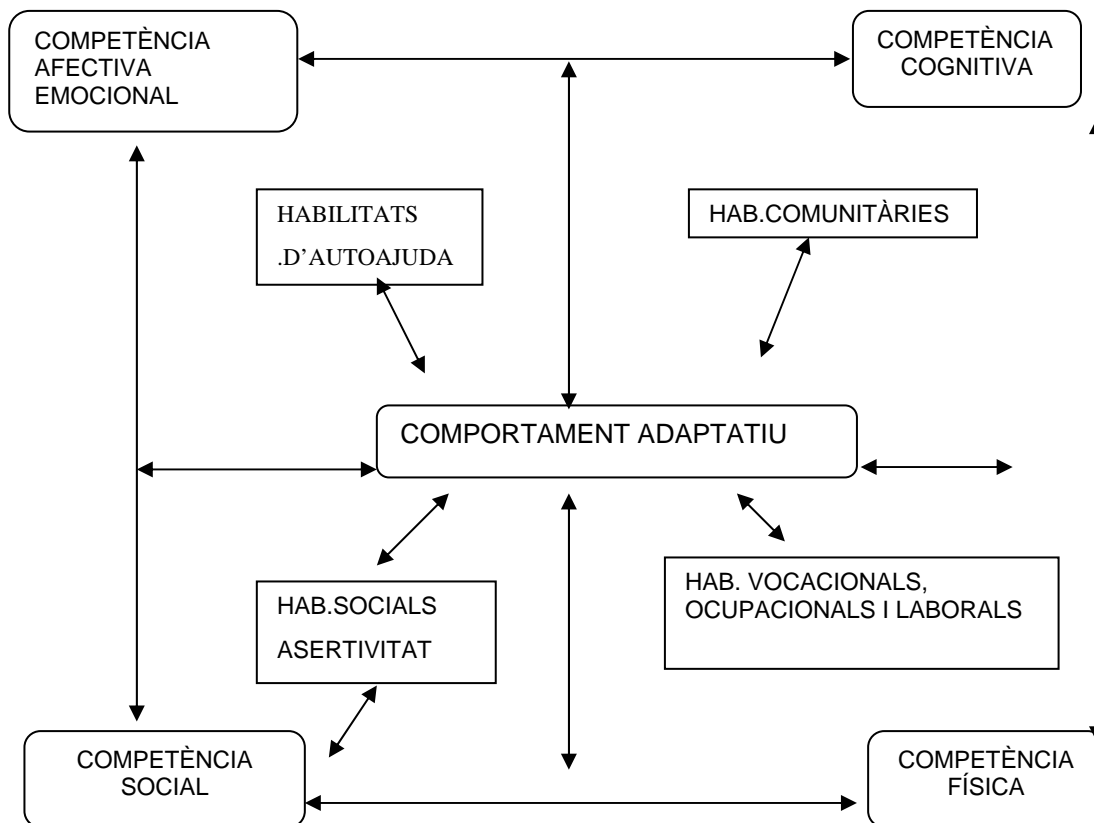
4.3.1.La prevenció de la incompetència social/

El concepte de competència social engloba les perspectives educatives més actuals relatives a l'àmbit de la integració social –i, per consegüent, quant a la prevenció del fracàs personal i social.

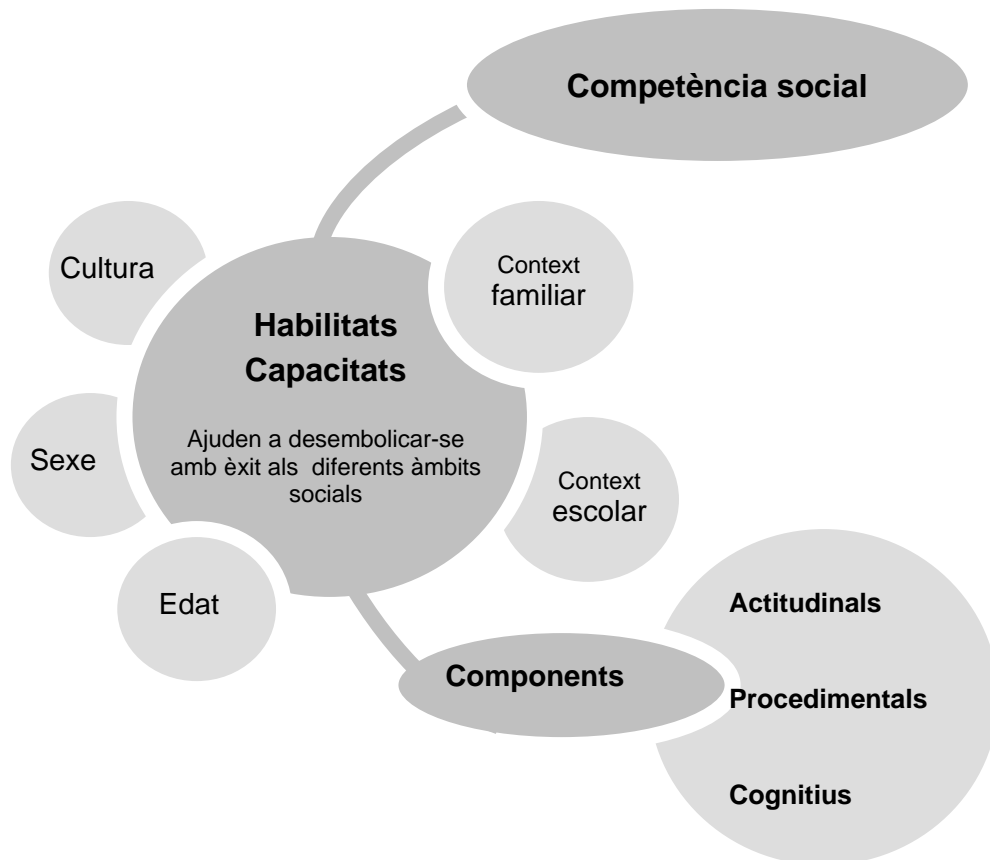
Podem definir la competència social com el conjunt de capacitats i habilitats que ajuden a desembolicar-se amb èxit en els distints àmbits socials, proporcionant una millor salut mental i en definitiva una existència més feliç (Moraleda, 1998). Per a nosaltres, la competència implica un patró d'adaptació efectiva a l'ambient.

La competència resulta d'una sèrie de complexes interaccions entre la persona i el seu entorn. Sens dubte, segons l'entorn que rodegi la persona la seva competència social es veurà o no afavorida. Els comportaments, les cognicions i els afectes que permeten desembolicar-se adequadament a nivell social difereixen d'una cultura a una altra. A més, les demandes socials també varien depenent de l'edat, el sexe i l'educació rebuda entre altres factors (Trianes et al., 2000).

El següent esquema (basat en el realitzat per Fernández Durán, 2004) resumeix el que s'entén per competència, els factors que li influeixen i els components que consta:

D'altra banda, el següent diagrama mostra les relacions entre competència social, comportament adaptatiu, habilitats socials i asertivitat (extret de Fernández Durán, 2004):

Moraleda (1999) distingeix tres tipus de components dins de la competència social, en funció dels quals es pot produir una major o menor adaptació social: components actitudinals, cognitius i procedimentals. Els primers poden ser prosocials (com la solidaritat i el lideratge social que faciliten les relacions socials), aversius (com l'agressivitat-tossuderia, i la dominància que destrueixen les relacions socials), i associa'ls (com l'apatia i retraïment, i l'ansietat i timidesa que inhibeixen les relacions).

Quant als components cognitius de la competència social també poden afavorir o perjudicar les relacions socials dels adolescents, en concret aquí s'inclouen processos relacionats amb la qualitat de percepció dels adolescents (locus de control, estil educatiu de la família), els estils cognitius de l'adolescent (reflexiu o impulsiu, dependent o independent, i emotiu o rígid) i les seves habilitats en la resolució de problemes socials.

Finalment, els components procedimentals de la competència social es refereixen a les formes d'actuar dels adolescents en les situacions socials: estratègies cognitives socials (plans d'acció mental que serveixen per al desenvolupament d'una determinada actitud social) i habilitats socials.

De lo anterior es desprèn que el desenvolupament de la competència requereix de múltiples nivells d'intervenció, com els esforços dirigits a canviar les capacitats de la persona, les oportunitats dels contextos o llocs en què la persona es desenvolupa, en especial l'ambient de la família i de l'escola (mitjançant l'ensenyament a pares d'habilitats de criança, la reforma a les escoles), o l'èxit d'un millor ajust entre la persona i el seu context.

4.3.2.La resistència

Junt amb aquest concepte de competència hi ha un altre fet que ha ajudat de manera extraordinari en els últims anys d'investigació a perfilar el contingut i direcció dels programes preventius. Ens referim als *nois resistents* o *nois invulnerables*, entenent per tals a aquells que són capaços de desenvolupar-se adequadament a pesar que el medi en què viuen presenta importants deficiències o llacunes. Es tracta de ser capaç de superar un ambient hostil.

La importància per a la prevenció dels nois resistents rau, que si som capaços d'aïllar els aspectes més essencials que qualifiquen la resistència, podríem elaborar programes de prevenció en ambients hostils al desenvolupament

(incidència elevada de fracàs escolar, consum de drogues, altes taxes de delictes, pobres serveis socials, etc.) intentant inocular en les persones i en els mitjans aquells aspectes considerats crítics per a promoure la dita invulnerabilitat (López i Garrido, 2001). Pel que fa al contingut d'aquest text, parlem de resistència o invulnerabilitat davant la inadaptació i la delinqüència.

Però quins aspectes es relacionen amb la resistència? Les següents característiques defineixen a un bon nombre de joves que aconsegueixen ser competents a pesar de les seves capacitats o de medis socials poc propicis per al desenvolupament de la competència social. Si bé, encara no sabem els mecanismes exactes pels que operen els factors essencials a fomentar la resistència.

Taula 1. Característiques dels nois resistents

Aspectes individuals cognitiu	Bon desenvolupament
es valoren	Sociables Creuen en les seves capacitats i
Família	Son perseverants Tenen algun talent notable
	Bon apegament Estil de criança "autoritari": -calidesa -estructura -altes expectatives Bon estatus socioeconòmic Suport social
Context més ampli	Vinculat a altres adults Relació amb altres institucions Integrat en una escola eficaç

Com veiem, en l'individu destaquen les habilitats de la intel·ligència social o personal junt amb la intel·ligència escolar. Ambdues s'inclouen en un *bon*

desenvolupament cognitiu". *Sociables* implica que el jove sap relacionar-se amb els altres, que li agrada vincular-se a altres i formar amistats.

Observi el lector com els diferents processos –o factors- de resistència es potencien de manera recíproca. Que un noi tingui la pròpia percepció que és una persona *eficaç*, és a dir, que aconsegueix influir del mode desitjat en el seu món, en les coses que li succeeixen, es relaciona molt amb aqueixa capacitat de sociabilitat i amb el gaudi d'adequades habilitats cognitives. Això té una gran importància pràctica, perquè significa que podem activar diferents capacitats o qualitats a través del foment o promoció d'altres capacitats o habilitats. L'*autoestima* suposa una percepció positiva de si mateix, sens dubte perquè aquest és el reflex que els altres li transmeten.

Un "bon apegament" resulta primordial per al desenvolupament. Amb aquest terme volem significar que els pares (o, en absència dels dos, un d'ells) són capaços de donar-li amor i cures al seu fill. Precisament s'ha revelat l'estil *democràtic* com el mode més adequat de criar un fill: pares que guien però no dominen, que generen expectatives als seus fills i que els donen les eines i les normes –estructura- per a satisfer-les.

El *bon estatus socioeconòmic* no significa de cap manera que només els pares de bon nivell econòmic siguin una font de resistència. El que implica és que tal estatus s'associa de disposar de bones habilitats de criaçça, de mitjans per a subvenir a les diferents necessitats –de salut, culturals, etc.- i amb una major absència de circumstàncies de tensió social que poden influir negativament sobre el nucli familiar (per exemple, desocupació).

Finalment, dins de l'àmbit familiar, el *suport social* fa esment a l'existència d'altres persones que, dins de les relacions de la família, són capaços de proporcionar a aquesta, mitjans materials o ajuda emocional per a disminuir les possibles seqüeles negatives derivades de qualsevol problema.

En el context més ampli veiem com altres adults, institucions i una escola eficaç resulten elements facilitadors de la resistència. En efecte, disposar d'altres adults en què cercar consol i orientació si els pares no estan disponibles –o no saben o poden fer aqueixa funció- resulta crític per a madurar adequadament: un germà major, un amic de la família, un educador, un sacerdot, etc., poden aconseguir *ancorar* al jove dins d'un estil de vida prosocial, allunyant-li de la violència i les drogues. En aquest mateix procés pot ser determinant institucions com a clubs juvenils, associacions de veïns o altres agències d'ajuda a la infància.

4.3.3. Entrenament sociocognitiu

Si l'entrenament que s'ofereix amb el *programa del pensament prosocial* ha tingut un important èxit a reduir el comportament antisocial en delinqüents juvenils i adults, sembla raonable esperar un major impacte en la prevenció del desenvolupament i manteniment d'aquest tipus de comportament.

Hi ha una llarga sèrie d'estudis que ha demostrat que la delinqüència juvenil pot prevenir-se mitjançant la intervenció de nois i adolescents *en risc* o *predelinquents*, i les seves famílies. L'anàlisi d'aquests estudis confirma la importància centralment i probablement essencial dels components cognitius d'aquestes intervencions (Ross i Gendreau, 1980; Izzo i Ross, 1990; Antonowicz i Ross, 1994).

La intervenció polifacètica en educació infantil (que inclou tècniques dissenyades per a promoure el desenvolupament cognitiu), ha demostrat reduir a la meitat la taxa de delinqüència en joves que viuen en la pobresa. També hi ha un nombrós cos d'investigació que indica el valor de l'entrenament cognitiu adient per a reduir diversos problemes de conducta associats amb la delinqüència juvenil, com la impulsivitat i l'agressió (Ross i Fabiano, 1985;

Ross, 1987, 1994). La majoria dels programes de resolució de problemes interpersonals s'ha dirigit a joves en edat escolar, i ha segut capaç de modificar les conductes agressives i problemàtiques. A més, els programes escolars basats en habilitats de presa de decisió, habilitats de comunicació, resolució de conflictes i educació de valors, han contribuït a fomentar l'assistència escolar i actituds més positives cap a l'escola, i a disminuir els comportaments desajustats i reduir els nivells de violència i vandalisme en el context escolar.

Pares i escoles haurien d'ensenyar habilitats cognitives com una mesura de prevenció de la delinqüència.

Respecte als pares, i a pesar de la dificultat que canvien el seu comportament, hi ha alguns programes (centrats en la comunicació, modelatge, negociació i resolució de problemes) que han tingut èxit a motivar-los perquè accepten l'ajuda que li'ls ofereix i canvien el seu patró conductual de manera que puguin disminuir significativament el comportament inadaptat o delictiu dels seus fills (Henggeler, Cunningham, Pickrel i Schoenwald, 1995; Ross i Gendreau, 1980; Ross i Fabiano, 1984). L'entrenament per a pares pot ser l'únic camí real per a prevenir l'abús i la negligència així com el comportament delictiu, i una forma d'aconseguir-ho és ensenyar les habilitats sociocognitives als nois, de manera que puguin aplicar-les a les seves pròpies vides i temps després, puguin ensenyar-les als seus fills.

Però sens dubte, cap institució té un lloc més destacat a l'hora de promocionar la resistència i la competència social dels nois que l'escola. Després de la família, com a continuador de la labor realitzada per aquesta –quan la família és un agent eficaç de socialització- o com a substituta –en el cas que la seva labor sigui ineficaç -, cap altre medi pot fer més per prevenir la violència i la delinqüència. En ella, i amb metodologies adequades, els joves poden aprendre les estratègies cognitives per a una adequada integració social. No hem d'oblidar que la persona amb tots els seus atributs ha d'aprendre a ser-ho,

no naix adaptada o desadaptada socialment, el resultat final pot considerar-se com l'èxit o fracàs del procés de socialització.

5. PPS, Principals investigacions internacionals

El programa del *Pensament Prosocial* ha estat aplicat en diferents països i en distints contextos d'intervenció. En aquest apartat farem una breu exposició de les aplicacions d'aquest programa centrant-nos en els objectius de les investigacions, i els principals resultats. Altrament es pot trobar una descripció més exhaustiva de cada una d'aquestes investigacions en el llibre *El programa del pensamiento prosocial: Avances recientes* (López, Garrido i Ross, 2001).

5.1. Delinqüents d'alt risc en llibertat condicional

S'han realitzat diverses investigacions a Canadà, Regne Unit, Texas i Colorado amb delinqüents, així com també una experiència de prevenció a Glasgow.

Al Canadà s'ha desenvolupat una avaluació del PPS, duta a terme per Ross, Fabiano i Diemes-Ewles en 1995, en Pickering i Osshawa (Ontario). La investigació està inclosa dins d'un projecte més ampli cridat "Projecte Pickering" en el que es pretenia desenvolupar un programa que pogués ser aplicat per funcionaris de llibertat condicional. El programa PPS va ser impartit per cinc oficials de llibertat condicional durant 8 mesos, que van ser entrenats en seminaris i en grups de *role-playing* abans d'iniciar el programa. El programa constava de 80 hores d'aplicació (entrenament intensiu), a grups d'entre 4 a 6 subjectes en llibertat vigilada.

Els resultats obtinguts sobre la reincidència després de nou mesos de seguiment van ser del 70% en el grup control front d'un 18% per al grup experimental valorant les diferències entre els grups com de estadísticament significatives.

Al Regne Unit es va aplicar el programa al centre de llibertat condicional de Bristol, amb delinqüents amb amplis historials delictius que havien passat ja per altres modalitats de condemna. L'objectiu era proporcionar als participants l'oportunitat de provar l'entrenament cognitiu que proporciona el PPS i practicar les habilitats que foren aprenent, així com ajudar-los a obtenir una major qualitat de vida i estabilitat enfront de l'alcohol i les drogues. Dels 49 subjectes que van participar en el programa, només 8 d'ells no ho van acabar, havent-se pogut apreciar una millora en el seu estil de vida, sobretot pel que fa al canvi d'actitud a l'hora de robar. Tal com es desprèn de l'informe d'aquests autors, molts dels delinqüents que van participar en el programa van relatar com havien seguit capaços de *modificar* el seu comportament i actituds cap a la competència prosocial.

D'altra banda a Gal·les, Raynor, Sutton i Vanstone van aplicar en 1991 un programa basat en el PPS, al què van anomenar Programa *STOP (Straight Thinking On Probation)*.

El programa s'aplicava dues vegades a la setmana amb dues hores de durada cada una. Les sessions van ser impartides per oficials de llibertat condicional adequadament entrenats. Els objectius de la investigació eren principalment tres: (1) Desenvolupar un mètode d'intervenció per a reduir la reincidència en delinqüents crònics; (2) Desenvolupar un mètode d'intervenció que pogués ser dut a terme per diferents professionals de llibertat condicional; i (3) Modificar la cultura pràctica de l'organització.

Els resultats mostren: (1) Una reducció de la taxa de reingrés real i la prevista dels delinqüents que intervenen en el programa (en un seguiment realitzat tant als 6 mesos com als 12), comparats amb el grup de llibertat condicional regular, el grup de serveis comunitaris i els grups de custòdia d'adults i joves. Així mateix, quan els delinqüents que completaven el programa eren reincidents, tendien a ser-ho amb delictes menys greus i rebien sentències menys severes; (2) Un alt grau d'acceptació per part dels jutjats (al maig de 1993 s'havien

integrat en el programa aproximadament 250 delinqüents d'alt risc amb sentències de llibertat condicional); (3) Un clar impacte de la intervenció en la resta d'activitats del Servei i una major creença en l'idea de que podia treballar-se amb èxit amb els delinqüents, de fet, la immensa majoria del personal qualificat va considerar al programa com una ajuda molt positiva a la seva pràctica professional; (4) Una reducció en les actituds proclius al delicte en el grup experimental, el 91% dels delinqüents va afirmar que assistir al programa li va fer pensar de forma diferent i un 89% que el programa li havia ajudat.

Altrament un anàlisi posterior dels mateixos autors sobre l'impacte concret del programa PPS en la disminució de la reincidència a l'any i els dos anys de finalitzat el tractament, no mostrà diferències significatives en cap dels grups, atribuint-se aquests resultats a la durada excessivament llarga d'aquest programa i a la desmotivació de molts dels participants que acabaren abandonant les sessions.

Als EEUU en 1993 es va aplicar una versió abreujada del programa del pensament prosocial de 14 hores de durada amb 20 delinqüents barons d'alt risc en llibertat condicional reclutats des de l'Agència Correccional Comunitària a la ciutat de Texas. Dels 20 subjectes, es van assignar aleatòriament 10 subjectes al grup control i 10 al grup experimental i es va utilitzar un disseny amb pre-test i post-test i grup control.

Els resultats obtinguts mostren que els delinqüents del grup de tractament van tenir menys associacions delictives i menys informes de violació de la llibertat condicional. Per tant, fins i tot un programa abreujat que es centri en la solució de problemes i en l'instrucció de les habilitats socials pot resultar eficaç a reduir els comportaments antisocials associats a la reincidència, almenys a curt termini (Cox et al., 1995).

També als EEUU el gener de 1991, el Departament Judicial de Colorado va començar un programa pilot per a la rehabilitació de delinqüents drogoaddictes en llibertat condicional, conegut amb programa SDOP (*Specialized Drug Ofendre Program*). Aquest programa suposava una major supervisió que la dedicada a la llibertat condicional normal, i es va establir una avaluació del programa en dos districtes judicials al mateix temps. Aquest estudi de Jonson i Hunter (1995) tractava de comparar l'eficàcia de tres intervencions diferents per a les persones en llibertat condicional amb severos problemes de drogues: 1. Llibertat condicional normal; 2. Programa especialitzat en el delinqüent drogoaddicte (SDOP) amb supervisió extra (no-cognitiu); i 3. Programa SDOP amb entrenament en habilitats cognitives.

Després de set mesos, els resultats quant a reincidència van ser d'un 42% en el primer grup, d'un 29% en el segon grup, i d'un 26% en el tercer grup. A més, els beneficis de l'entrenament cognitiu van persistir almenys un any després de l'avaluació inicial.

5.2. Prevenció en menors en risc

S'han elaborat nombroses teories per a explicar l'etiologia del comportament delictiu, però no hi ha dubtes que l'ambient en què som educats té un impacte significatiu sobre el nostre sistema de valors, comportament i funcionament cognitiu (Garrido i López, 1995). Molts d'aquests factors associats amb el desenvolupament cognitiu s'han relacionat amb l'aparició i manteniment de la delinqüència juvenil. Aquests dèficit en el desenvolupament sociocognitiu junt amb el comportament antisocial depenen, en gran manera, de l'estil de disciplina i les tècniques de criança dels pares.

De fet, la investigació ha demostrat una associació entre la delinqüència juvenil i l'abús o negligència per part dels pares, la delinqüència i l'alcoholisme paterno, la desocupació crònica i la discòrdia familiar, i una supervisió i

disciplina inadequada (Loeber i Stouthamer-Loeber, 1986). Quan la disciplina és erràtica, excessivament punitiva, coercitiva o inconsistent, és molt probable que trobem problemes a llarg termini, entre ells, el comportament antisocial o delinqüent. En canvi, quan la disciplina suposa una combinació de raonament i fermesa (*disciplina democràtica*), d'imposició consistent de regles que ajuden al xiquet a pensar amb claredat i de forma lògica, a considerar les conseqüències dels seus actes, i a utilitzar estratègies flexibles de resolució de problemes, s'afavoreix la creació de factors cognitius que protegeixen al menor de la delinqüència juvenil.

Com ja hem assenyalat, està prou documentat que l'entrenament en competència social pot ajudar a aïllar el noi *en risc* de les influències criminògenes (Garrido i López, 1995). Per això seria més lògic introduir l'ensenyament d'habilitats cognitives i de comportament per etapes, de forma primerenca en el procés i durant la fase de desenvolupament, quan els patrons de comportament desviat comencen a aprendre's, practicar-se o fins i tot instaurar-se. Aquest és un moment de major flexibilitat i capacitat per al canvi (Bloom, 1964; Farrington, 1985; Morrison, 1995).

Des d'aquesta perspectiva, es va introduir el PPS en una institució de Glasgow (en concret, en una escola especial per a adolescents) que albergava nois, amb una mitja d'edat de 15 anys, amb greus problemes d'absentisme escolar i conductes antisocials incipients. Molts d'aquests menors provenien d'ambients amb dificultats emocionals i disfunció familiar (models inadequats, tècniques de criança inapropiades, suport familiar inconsistent, discòrdia familiar, disciplina permissiva...). No es va fer una selecció de candidats apropiats per a participar en el programa ja que s'assumia que ensenyar habilitats socials i de resolució de problemes ajudaria a tots els alumnes a extraure avantatges dels serveis disponibles i, per tant, a madurar cap a un funcionament adult més responsable (Morrison, 1995). L'objectiu era millorar la capacitat dels joves per a comunicar els seus punts de vista i considerar els avantatges, desavantatges i conseqüències de comportaments alternatius per a ells i els altres; per a prendre eleccions més reflexionades, i realitzar menys actes impulsius i antisocials.

Encara que el grup era mixt, predominaven els nois. El rang de participants per grup oscil·lava entre vuit i deu. L'assistència va ser major gràcies al contracte que van signar, cosa que va fomentar la cooperació amb totes les activitats associades al programa. Els grups acudien a les reunions una vegada per setmana (sessions d'una hora), assistint els professors del centre a totes les sessions. El seu paper era el d'observadors, mentre reforçaven una vegada finalitzada cada sessió les noves habilitats dins del propi col·legi. També actuaven com a col·laboradors en aquelles dinàmiques de grup més difícils.

A més, per a evitar un incorrecte desenvolupament de les sessions per les diferències entre joves amb bones habilitats acadèmiques i altres amb problemes *en la lectoescriptura o fins i tot dificultats d'aprenentatge*, es van estimular el *role-playing* i la discussió verbal. També es va incidir en els dilemes socials, morals i pràctics.

Els professors que van participar en el programa van informar que la majoria dels nois conflictius, desajustats o inadequats per al treball en grup, van arribar a treballar activament com a membre del grup, compartint les seves idees, opinions i habilitats amb els seus iguals. Durant totes les sessions es van observar comportaments positius entre els joves participants: la seva confiança va augmentar; les seves habilitats de comunicació van millorar; van mostrar un major respecte cap a les seves pròpies opinions i les dels altres; eren més conscients de la resta del grup; es mostraven més assertius; i sentien que les seves opinions eren més legítimes i més efectives socialment. En definitiva, el grup va augmentar el seu grau de tolerància, la maduresa del seu comportament i es va mostrar més obert a diverses opcions de conducta.

6. L'aplicació del programa de pensament prosocial a Espanya.

A Espanya, el programa del *Pensament Prosocial* ha estat aplicat tan a delinqüents adults i delinqüents juvenils com a joves en risc. Són moltes les experiències que des de finals dels 80 s'han realitzat en el nostre país amb aquest programa i amb adaptacions del mateix. El lector pot trobar una descripció més exhaustiva d'alguna d'aquestes investigacions en el llibre *El programa del pensamiento prosocial: avances recientes* (López-latorre, Garrido i Ross, 2001).

En aquest apartat hem seleccionat algunes de les aplicacions del PPS en el nostre entorn cultural, centrant-nos en els objectius de les investigacions, característiques de la mostra a la que s'aplica el programa i principals resultats.

6.1. Amb delinqüents adults

Una importat investigació es va desenvolupar al *Centre Penitenciari de Preventius d'homes de València*. El principal objectiu d'aquest projecte era el d'ensenyar als delinqüents diverses habilitats de pensament orientades a la seva reintegració social a través de l'adaptació espanyola del programa de Raonament i Rehabilitació de Ross i Fabiano (1995) conegut des de llavors com a programa del pensament prosocial (Ross, Fabiano, Garrido i Gómez, 1996). La intervenció amb tres mesos de durada es va distribuir en 38 sessions, a raó de tres sessions setmanals de dues hores de durada.

Es tracta d'un disseny experimental pretest-postest amb una mostra de 27 interns distribuïda en un grup control i un experimental. L'avaluació es va dur a terme un mes abans del programa i un mes després de la seva finalització, també es va fer un seguiment als 6 mesos i un altre als 18 mesos. Després de

la intervenció, es mostraren diferències significatives en el post-test comparant als dos grups, quedant demostrada l'eficàcia del programa en una institució penitenciària per a desenvolupar l'habilitat de detecció de problemes i les habilitats de pensament mijants-fins, presa de perspectiva social, pensament alternatiu i pensament conseqüent, totes elles relacionades amb un adequat ajust social i amb reduccions en la recaiguda dels delinqüents.

A Canàries s'han desenvolupat tres programes d'inserció social seguint la mateixa línia, un per a delinqüents multirreincidentes (Martín i Hernández, 2001), un altre anomenat *Programa de Educació Integral i Reinserció Social* (PEIRS), desenvolupat entre setembre de 1989 i octubre de 1992 en el que es pretenia analitzar l'augment de les capacitats sociocognitives, millorant les condicions d'administració dels qüestionaris, els canvis de conducta i el grau d'integració social dels interns després de la intervenció. I un tercer programa, desenvolupat des de gener de 1994 al desembre de 1999, anomenat programa *Horizon Penitenciario de Canàries* (HOPECAN) dut a terme a Tenerife i Gran Canària fonamentat en entrenament en competència psicosocial que es va realitzar durant dos anys amb els mòduls habilitats socials, pensament creatiu, solució de problemes interpersonals i autocontrol emocional.

També al mòdul de dones del *Centre Penitenciari de Pereiro d'Aguiar d'Ourense* es va realitzar una investigació fonamentada en el programa del Pensament Prosocial. L'objectiu principal d'aquesta investigació era aconseguir l'augment de les habilitats cognitives necessàries per a afavorir la reinserció i educació social. El programa va ser aplicat durant dos mesos, amb sessions diàries d'una hora i mitja al matí i dues vesprades a la setmana de 2 hores. Les tècniques aplicades van ser les del PPS. Els resultats mostraren com l'entrenament mitjançant el programa va millorar significativament totes les variables.

Una nova aplicació del PPS es va dur a terme en el centre *Ponent* de compliment penitenciari a la localitat de Lleida on coexistien un mòdul especial

per a interns de comportament violent i perillós, i un mòdul de compliment per a interns amb comportaments adequats. Es va tractar d'un disseny experimental, amb grup control (23 subjectes) i grup experimental (18 interns: els més faltats en habilitats de raonament i comportament apropiat).

Les tècniques aplicades pels educadors van ser: habilitats de solució de problemes, habilitats socials, el desenvolupament moral i la perspectiva social (valors), el pensament creatiu, i el control emocional. Els resultats van indicar que el grup experimental (si bé segons l'opinió dels funcionaris va empitjorar el seu comportament en la vida diària del centre), mostrava una major asertivitat a comunicar allò que era del seu interès i un millor pensament alternatiu (més capacitat per a generar idees opcionals davant els problemes). En canvi, no van mostrar millores en el pensament mitjans-fins, en el conseqüent ni en la detecció de problemes.

Així mateix, el tractament amb aquest grup de presos crònics i d'alta perillositat, va afavorir significativament l'activitat educativa del centre penitenciari, i va ser valorat positivament tant pels interns com pels educadors (Hortes, 1992; Marzoa, 2001).

6.2. Amb joves delinqüents

Es va desenvolupar una experiència al *Centre de Menors de l'Alzina a Barcelona*. Els objectius d'aquesta investigació van ser tres: 1) adaptar el PPS conservant les seves característiques generals a un centre de menors, 2) aplicar aquest programa avaluant els seus resultats i 3) analitzar els resultats amb l'objectiu d'estendre la intervenció a altres centres de menors de Catalunya.

El disseny de la investigació va ser pre-experimental ja que no es va utilitzar grup control a causa del reduït nombre de menors del centre. Després de l'anàlisi de resultats realitzats s'observa que la socialització millorà fins nivells

adequats, la percepció del clima social va millorar substancialment (en concret, en la relació personal dels menors i en una percepció de major responsabilitat personal i capacitat de prendre decisions), així com la variable conducta on es produí un descens de sancions en el grup que participa en el programa. Els professionals van avaluar qualitativament el programa, assenyalant un procés positiu encara que amb necessitat millores en l'organització, especialment pel que fa als horaris i seqüències d'activitats.

També es va aplicar mòduls del PPS a la *presó de Joves de la Trinidad de Barcelona*. En concret: habilitats socials, solució cognitiva de problemes interpersonals, desenvolupament/diàleg moral i desenvolupament d'habilitats cognitives; es va afegir la tècnica d'inoculació a l'estrès de Meichenbaum (1977). Els resultats finals indicaren millores significatives en el grau de desenvolupament moral, en la presa de perspectiva social i en la conducta institucional (Marzoa, 2001; Garrido, Redondo i Pérez, 1989).

Una nova experiència data de 1987, quan el departament de Serveis Socials de València reconeix la necessitat oferir models innovadors (basats en tècniques cognitiu-conductuals) als delinqüents juvenils i a nois en risc a fi de modificar el seu comportament antisocial. *El centre de Reeducació Granadella (Alacant)* va ser el seleccionat per a dur a terme aquesta nova experiència basada en el model cognitiu (Sanchís, 1990). El programa de competència psicosocial dissenyat per a aconseguir la reintegració social dels seus joves constava de les següents tècniques: solució de problemes interpersonals, habilitats socials a través de la Teràpia de l'Aprenentatge Estructurat de Goldstein (1973; Goldstein et al., 1989), el desenvolupament moral, i el pensament creatiu a través del programa CORT (De Bono, 1985). Es va dur a terme tres dies a la setmana en sessions de 90 minuts.

L'avaluació incloïa mesures de funcionament conductual i cognitiu pre i post-intervenció. Els resultats van mostrar que els subjectes del grup experimental van obtenir millors resultats que el grup control en funcionament cognitiu,

concretament en empatia i presa de perspectiva social, detecció d'un problema i generació de solucions alternatives. Quant a les mesures conductuals, els resultats indicaven una millora substancial en el comportament dels subjectes experimentals a diferència dels del grup control que van empitjorar mostrant major agressivitat i falta d'atenció. El seguiment en els tres mesos de finalitzar el programa, va mostrar el manteniment de les millores aconseguides en el programa; de fet, tres dels 7 subjectes que van rebre el tractament van aconseguir trobar treball fora del centre. Tot això mostra el gran valor d'un programa de competència psicosocial com a programa d'intervenció en joves amb problemes d'ajuts personal i social (Ross et al., 1990).

6.3. La prevenció en menors en risc d'inadaptació personal i social

Aquest programa cognitiu-conductual dirigit a joves en risc social (la major part havia patit abusos o negligència en les seves famílies, mostraven conductes disruptives, i absentisme escolar) es va dur a terme a la casa del *Barri de Montolivet*, un centre obert amb diversos educadors i un treballador social que supervisaven les activitats socioculturals i la rutina diària dels nois i les noies.

El disseny era quasi-experimental i constava de 40 hores on s'inclouïa l'entrenament en habilitats socials, desenvolupament de valors i solució de problemes. Va ser aplicat per tres educadors que van rebre un entrenament de dos mesos sobre el programa cognitiu. Els resultats van ser positius ja que el grup va millorar tan en habilitats socials com en impulsivitat, solució de problemes i autoeficàcia (Marzoa, 2001).

Per altra banda, més de 40 cursos (de 30 hores de durada) sobre Pensament Prosocial van ser impartits a les *Illes Canàries* des de 1988 fins a 1994 (Segura, 1995). Aquesta formació incloïa la resolució de problemes interpersonals, entrenament en habilitats socials i discussió de valors morals.

Entre 1988 i 1990, els cursos van ser destinats a psicòlegs, educadors i treballadors socials de la presó local (en els anys següents van seguir donant-se cursos de PPS als delinqüents) i centres de reforma; posteriorment es van destinar treballadors socials i educadors de carrer que treballaven en barris marginals així com a professors de joves amb fracàs escolar.

A partir de 1991, els cursos van ser dirigits a mestres d'escola amb l'objecte de prevenir la delinqüència juvenil i la drogoaddicció. A partir d'aquesta iniciativa, set col·legis van ensenyar el PPS com a part del seu currículum (quatre de Gran Canària i tres de Tenerife). A més, al gener de 1994 un curs nou d'habilitats socials i cognitives dirigit a professors es va emetre per una cadena de ràdio educativa. Aquests cursos amb el temps van començar a prendre la forma d'un programa de prevenció escolar. Aquest programa elaborat pel professor Segura seguint el model cognitiu del PPS, es dirigia a tots els alumnes i alumnes i no sols als difícils, ja que s'intentava davant tot prevenir la conducta antisocial. El seu plantejament era, i continua sent, que tots els nois necessiten relacionar-se sense agressivitat i a tots els convé regular les seves accions mitjançant autoinstruccions. És un clar defensor de la necessitat que l'escola ensenyi empatia, capacitat de generar solucions alternatives als problemes, i habilitat de planificar les activitats necessàries per a aconseguir l'objectiu que s'ha fixat ja que els resultats indiquen canvis significatius en tots els nois a qui se'ls havia ensenyat habilitats socials i de pensament.

El programa de Competència Social per a primària i secundària a Catalunya. El programa de Segura es dona a conèixer a través del Departament d'Ensenyament als col·legis públics en 1998. El programa de competència social per a l'ensenyament primari s'anomena *Relacionar-nos bé. Programa de competència social per a nois* i té com a objectius millorar les relacions interpersonals i aconseguir una convivència assertiva, justa i eficaç amb els iguals i adults (Segura i Arques, 2003). Per a això part d'unes unitats instrumentals on s'exercita l'atenció visual i auditiva, l'autoregulació per mitjà del diàleg interior, la definició de problemes, la recerca d'alternatives, l'anàlisi de les conseqüències i la presa de perspectiva social. A aquestes unitats li

segueix un bloc dedicat a l'educació emocional i un de solució de problemes interpersonals on es posa en joc tot allò que s'ha après en les unitats anteriors. Aquests blocs estan dissenyats amb un gran nombre de jocs i exercicis pràctics que incentiven el treball en equip, el respecte mutu i les habilitats socials.

El programa de competència per a Secundària s'anomena *Ser persona i relacionar-se. Habilitats cognitives i socials i creixement moral* (Segura, 2002). Els objectius són desenvolupar el que anteriorment hem definit com a intel·ligència interpersonal, intel·ligència intrapersonal (d'autoconeixement), pensament creatiu, habilitats socials i raonament moral. Tot això a través de la discussió en grup, instrucció verbal, *role-playing*, modelatge, retroalimentació i generalització.

L'avaluació d'ambdós programes està donant excel·lents resultats i també és de destacar la satisfacció dels professionals que s'encarreguen d'aplicar-ho (Soto i Teixirà, 2003; Campeny, 2003; De la Cruz, 2003).

També hi ha una adaptació del programa per a nois i noies sords que ha mostrat millores en el seu ajust emocional i social, majors habilitats per a resoldre problemes, i relacions més estretes amb els iguals i els docents (Suárez, 2000).

Els centres reeducatius de la Fundació Diagrama també cerquen atendre i tractar menors amb problemes d'inserció social, subjectes a actuacions reglamentàries i d'intervenció judicial, intentant treballar aquells aspectes i recursos que els faciliten l'accés al medi social, amb majors garanties i possibilitats d'èxit de què disposaven anteriorment. Conscient d'aquest paràmetre d'intervenció, Marzoa (2001) va dur a terme una investigació amb joves amb problemes de conducta del Centre de menors Guadarrama (Madrid) i del Centre Llimerar (Sevilla), amb l'objectiu de millorar el seu comportament dins i fora del centre a través d'un programa de competència psicosocial. Els

mòduls entrenats van ser: solució de problemes, habilitats socials, control emocional, i pensament creatiu. Les sessions s'impartien dos dies a la setmana d'una hora de durada cada una. Els resultats indiquen millores en ambdós grups de la variable definició del problema i l'enfrontament amb companys

Amb el títol *Projecte Joves Competents* (López, Garrido i Ross, 2001; López, 2001; Alba, López i Garrido, 2001; López et al., 2002) es prestà suport educatiu especialitzat a nois en situació de risc social (fracàs escolar i conducta disruptiva) per a prevenir la inadaptació personal i social en diversos instituts de València, Huelva i Oviedo. Amb la idea bàsica de què junt amb continguts acadèmics, l'escola ha de desenvolupar aspectes com la confiança, el respecte a la diversitat, la convivència i la conducta prosocial, el projecte Joves Competents consta de dos programes d'intervenció: el Programa de Suport a la Comunitat (P.A.C.) i el Programa del Pensament Prosocial per a Joves (Cano, López, Garrido i López, 1998).

L'estructura, continguts i metodologia del PPS per a Joves, queden resumits en la següent taula (extreta de Fernández Durán, 2004).

MÒDULS	OBJECTIU	METODOLOGIA
1. RESOLUCIÓ DE PROBLEMES	Aprendre a resoldre els problemes que l'adolescent troba en diferents àrees de la seva vida, seguint un procés d'anàlisi, autocomprensió, generació d'alternatives i desenvolupament d'un pla d'acció.	<ul style="list-style-type: none"> - Instrucció verbal - Reforç verbal - Debat en grup - Pluja d'idees - Modelatge - Role-playing - Retroalimentació - Relaxació muscular de Jacobson - Autoinstruccions

		<ul style="list-style-type: none"> - Activitats escrites -Aclariment de valors - Dilemes morals -Discussió socràtica - Tasques per a casa
2. HABILITATS SOCIALS	Aprendre una sèrie d'habilitats necessàries per a relacionar-se amb els altres i una forma de portar-les a cap que li sigui útil i beneficiós	
3. HABILITATS DE COMUNICACIÓ	Aprendre les habilitats bàsiques perquè comunicar-se i interactuar amb els altres de forma eficaç i positiva	
4. CONTROL EMOCIONAL	Aprendre a controlar les emocions negatives i ser capaços de relaxar-se davant situacions tenses.	
5. CREATIVITAT	Desenvolupar un pensament reflexiu, raonat i interessat a obrir-se a nous punts de vista, a més d'oferir un procediment que els permeti examinar el pensament dels altres	
6. DESENVOLUPAMENT DE VALORS	Aclarir el seu propi sistema de valors i comprendre com els valors afecten les coses que es pensen i fan	

7. PENSAMENT CRÍTIC	Desenvolupar un pensament racional, arribant a conclusions basades en dades reals i no en opinions infundades
---------------------	---

Aquest programa pretén que l'adolescent adquireixi destreses en el seu pensament, però també en el coneixement i govern de les seves emocions i en les conductes de relació social i de negociació.

Seguint el Programa del Pensament Prosocial per a Joves, Fernández Durán (2004) ha portat molt recentment una nova investigació sobre la influència d'aquest programa en la competència social aquest cop amb els joves a les *Escoles d'Artesans de la ciutat de València*, el disseny d'aquesta investigació és quasi-experimental de grup de control no equivalent sense posseir equivalència pre-experimental de mostratge. D'aquesta investigació va sorgir la idea de revisar el PPS per a Joves en el seu contingut i metodologia: reduir el contingut d'alguns mòduls, utilitzar l'aprenentatge cooperatiu, i usar el còmic com a mitjà tant per a plasmar el treball realitzat com per a planificar i posar en pràctica les habilitats apreses durant el programa.

El programa de pensament prosocial per a joves d'ensenyament secundari d'Astúries. Des de la Universitat d'Oviedo s'ha aplicat versions del PPS per a prevenir la violència a través del desenvolupament d'un conjunt de destreses: cognitives prosocials, instrumentals i d'oci, físiques i d'autodignitat (Rodríguez, 2000). L'objectiu era, adequar un programa d'intervenció per a tenir un major impacte en la reducció de la conducta agressiva. Es tracta de disseny quasi-experimental, que tracta de valorar el seu impacte en l'estil personal i l'adaptació escolar, així com en el processament meta-cognitiu dels participants a través de reorientar els mecanismes de processament cognitiu. Els resultats indiquen que una resposta Competent Prosocialment es troba relacionada amb aquelles llars on els alumnes perceben un nivell d'exigències de rendiment

escolar major, i ofereix un nivell de relació amb possibilitats d'interacció més estructurat i amb presència d'escassa problemàtica social, en qualsevol de les seves dimensions normatives (conductes addictives, relacionals, salut, ...).

6.4. Equip de Medi Obert de Lleida, primera aplicació de la versió curta del PPS a joves en Llibertat Vigilada.

Aquesta n'és la primera experiència espanyola en l'aplicació del programa "*R&R 2 Short Version*" de Ross i Hilborn (2003a, 2003b) amb joves amb un nivell de risc mitjà. L'objectiu general era aconseguir que l'Equip de Medi Obert de Lleida, junt amb la comunitat que l'integra, disposés d'un recurs educatiu capaç de donar resposta a algunes de les mesures judicials recollides en la Llei 5/2000 (llibertats vigilades, tractament socioeducatiu, etcètera). Amb aquesta finalitat general, es va aplicar el programa en aquells joves que estaven complint alguna de les mesures previstes en la LORPM 5/2000, per a així poder verificar l'efecte diferencial que suposa intervenir en un grup experimental respecte a un grup control pel que fa a l'adquisició de diferents habilitats sociocognitives de competència social (Alba et al., 2004).

Van participar voluntàriament en el programa un total de 6 subjectes que estaven complint alguna mesura judicial. Els subjectes de la mostra van ser seleccionats atenent als factors següents: mostrar un nivell de risc mitjà basant-se en el qüestionari YLS/CMI (*Youth Level Of Service/Case Management Inventory* d'Hoge i Andrews, 2002); tenir una mesura de llibertat vigilada ja iniciada; habitar en una població pròxima a la ciutat de Lleida amb l'objectiu de facilitar els desplaçaments; presentar una conducta adequada pel que fa a l'adaptació al grup de treball, en cas contrari s'exclourien d'aquest (cosa que va succeir amb un dels joves); amb una edat compresa entre 15 i 18 anys; i que la seva activitat escolar o laboral fos compatible amb l'assistència al programa.

Quant als instruments d'avaluació i mesura, es va dur a terme una o diverses entrevistes personals per a obtenir un coneixement més específic de cada subjecte, es van utilitzar com a proves psicomètriques per a establir una línia base de partida pel que fa al nivell d'habilitats cognitives, conductuals i emocionals el BAS-3. Bateria de Socialització (Silva i Martorell, 1995); l'IAC. Inventari d'Adaptació de Conducta (De la Cruz i Cordero, 1997); i l'AECS. Actituds i estratègies cognitives socials (Moraleda, González i García Gall, 1998).

El disseny triat per a aquesta experiència va ser un disseny experimental, en concret un disseny de grup de control amb pretest i post-test. Respecte al procediment, les 12 sessions de què consta aquesta versió abreujada del PPS (Pensament, sentiments i conductes competents; Control dels pensaments, sentiments i conductes (I), Control dels pensaments, sentiments i conductes (II), Recerca d'informació, Reconeixement de pensaments i sentiments, Identificació de problemes i recerca d'alternatives, Detecció dels errors de pensament, Pensar en les conseqüències dels actes propis i dels altres, Elecció d'alternatives vàlides, Aplicació i posada en marxa de l'alternativa triada, Desenvolupament i aclariment de valors, i solució de conflictes) van ser impartides per dos delegats d'atenció al menor de l'equip (DAMs), i la resta dels tècnics de l'equip van col·laborar en l'elaboració de cada una de les sessions. Cada una d'aquestes contenia una avaluació de procés diària on es recollien aspectes com la participació, esforç, puntualitat, assistència i comportament en el grup. Aquests aspectes van ser recollits en uns fulls de registre, la qual cosa ens va permetre realitzar una avaluació de procés pel que fa als citats indicadors.

Quant als resultats, hem de destacar en l'avaluació sumativa l'absència de diferències significatives entre les variables mesures abans i després d'efectuar el programa dels grups experimental i control. Si bé, s'observa que algunes variables sí s'aproximen a la significació: IMP (Impulsivitat front de reflexivitat) del qüestionari AECS per al grup experimental, i les variables SF (Seguretat i fermesa en l'interacció) i CV (Convergència enfront de divergència) del

qüestionari AECS per al grup control, cosa que pot significar un acostament cap a formes de conducta prosocials en detriment de comportaments agressius. A més, hem d'assenyalar que al llarg del programa i a mesura que el grup es cohesionava van desaparèixer moltes de les conductes disruptives que es presentaven a l'inici d'aquest i mostraven una major participació, i un major autocontrol dins del grup, fet que facilitava el desenvolupament i aplicació del programa.

Respecte a l'avaluació de procés cal destacar una assistència constant al llarg de tot el programa en 5 dels 6 subjectes, un aprofitament favorable de les sessions, i una bona participació de tots els membres del grup des del principi del projecte.

Són clares les limitacions d'aquest estudi en utilitzar una mostra tan reduïda, lo que pot haver provocat la inexistència de resultats conclouents. No obstant, des d'un punt de vista qualitatiu, i atenent a indicadors externs com l'autocontrol, la reducció de conductes antisocials, la cohesió de grup, etcètera, els autors afirmen que el programa constitueix una eina adequada per a dotar d'un contingut socioeducatiu a aquelles mesures que s'executen en Equips de Medi Obert.

Una altra deficiència apuntada pels autors, és l'actitud reticent d'aquest tipus de població a l'hora d'omplir els qüestionaris pre i post (subjectes amb limitacions intel·lectuals i deficient socialització, que mostren una clara incapacitat per a respondre adequadament davant aquest tipus de proves). A més, amb mostres tan petites, consideren imprescindible l'ús de nous mètodes d'avaluació que permetin la mesura d'indicadors externs per part dels professionals de justícia (reducció de la conducta agressiva, millora en la relació amb els pares, major autocontrol en les relacions interpersonals, o fins i tot una major integració laboral).

7. Mètode, procediment i disseny d'investigació

7.1. Disseny mostral

El disseny utilitzat en la recerca ha estat un *disseny experimental*, i en concret un disseny pre-test i post-test amb grup de control.

Per tant, primer es realitza una medició pre-test dels dos grups (experimental i de control) amb la finalitat d'ajustar les possibles diferències inicials que existeixen entre el grup experimental i el de control. Al disposar de les puntuacions pre-test podrem realitzar ajustos estadístics de les puntuacions obtingudes després de l'aplicació del programa, per tal de controlar la presència de variables estranyes.

Posteriorment, s'implementa el programa al grup experimental, i finalment es realitza la segona medició dels dos grups (pos-test). La diferència entre la segona i la primera medició de la variable dependent en el grup experimental presenta l'efecte de la intervenció i de les variables estranyes. Aquesta mateixa diferència, però per al grup control, representa l'efecte de les variables estranyes.

L'efecte de la intervenció serà el resultat de restar ambdues diferències, és a dir, de restar l'efecte de les variables estranyes a l'efecte conjunt d'aquests i de la intervenció.

7.2. Selecció de la mostra

La selecció de la mostra és aleatòria i ha estat seleccionada entre tota la població de joves que compleixen mesures judicials en el nostre Equip de Medi Obert de Lleida i que s'ajustaven als criteris de selecció. Finalment, han participat en l'estudi 5 menors en el grup experimental i 5 menors en el grup de control.

7.2.1. Criteris de selecció

Abans de fer la selecció aleatòria, els criteris d'inclusió dels menors en el programa han estat els següents:

- Nivell de risc moderat o moderat-alt segons els paràmetres del qüestionari YLS/CMI (Hoge, Andrews i Leschied, 2002), un inventari de gestió i intervenció per a joves, adaptat al castellà per Silva, Garrido i López (2003).
- Que tinguessin una mesura judicial de Medi Obert de les contemplades en la Llei del Menor (Llibertat Vigilada o Tasques Socioeducatives) ja iniciada i que aquesta mesura no finalitzés abans de l'acabament del programa.
- Que residissin a Lleida o en una població a prop de la ciutat de Lleida, amb l'objectiu de facilitar els desplaçaments.
- Que presentessin una conducta adequada pel treball en grup.
- Una edat compresa entre 15 i 18 anys.
- Que la seva activitat escolar o laboral fos compatible amb l'assistència al programa
- Que fossin capaços de seguir les instruccions del programa en castellà o català.

Una vegada aplicats aquests criteris al total dels menors atesos al nostre equip de Medi Obert, i tenint en compte que es tractava d'un disseny experimental, vam obtenir inicialment un grup de control i un altre experimental de 7 subjectes cadascú. Tot i que vam seleccionar 14 menors, a l'inici de la fase experimental

vam tenir una pèrdua de població de 4 subjectes (que detallem en l'apartat següent d'aquest estudi).

7.2.2. Procés de selecció de la mostra i incidències

Es van portar a terme dos processos de selecció, ja que en la primera selecció no va haver-hi prou menors per començar el programa.

- *Primera selecció de la mostra:* Seguint els criteris mencionats, al mes de març de 2005 vam fer la selecció dels menors susceptibles de poder participar en el programa. Al març de 2005 hi havia 28 menors amb mesures de Llibertat Vigilada i 4 menors amb mesures de Tasques Socioeducatives. D'aquests, 24 menors tenien de 15 a 18 anys (22 amb LLV i 2 amb TS), ja que la resta eren de major edat. Als 24 menors els vam aplicar el qüestionari de nivell de risc, però només tenien la possibilitat d'assistir al PPS 8 menors (7 amb LLV i 1 amb TS) per diferents motius (perquè vivien en poblacions allunyades de Lleida, tenien un nivell de risc molt alt, per motius laborals, un menor per estar en parador desconegut i un altre per haver ingressat en un centre psiquiàtric). Com que no tenien un mínim de 14 menors per tal de fer un grup de control i un altre experimental no es va iniciar la fase experimental. Per aquest motiu, i per tal d'aconseguir que un major nombre de menors coincidissin amb mesures en execució durant un mateix període de temps, des del nostre equip ens vam coordinar amb l'equip d'assessorament i el Jutge de Menors de Lleida. Fruit d'aquesta coordinació es van proposar en algunes mesures (com instrucció en la LLV o com TS) que els menors realitzessin el PPS i en altres casos es va facilitar (al retardar o avançar el compliment de les mesures) que un major nombre de menors es beneficiés de poder participar en el PPS.
- *Segon procés de selecció de la mostra:* Al mes d'agost de 2005 vam fer la selecció de la mostra que ha participat en la fase experimental del present estudi. En l'equip de Medi Obert de Lleida, el 20 d'agost de 2005, hi havia 35 menors amb mesures de Llibertat Vigilada en execució

i 3 menors amb mesures de Tasques Socioeducatives, dels quals 26 tenien de 15 a 18 anys (24 amb LLV i 2 amb TS). A tots aquests menors es va aplicar el qüestionari YLS/CMI per tal de conèixer el nivell de risc de cada menor. Dels 26 menors, es van excloure 8 menors per impossibilitat per assistir al PPS (per raons laborals o per ser de poblacions allunyades de Lleida). Dels 18 menors restants, vam excloure a 4 menors per tenir un nivell de risc molt alt d'acord amb l' inventari de gestió de risc YLS/CMI. Per tant, va resultar una mostra de 14 menors (12 amb LLV i 2 amb TS) susceptibles de poder participar en el programa. D'aquest es van seleccionar de manera aleatòria pel grup experimental, i 7 menors pel grup control.

- *Pèrdua de població durant la fase experimental:* Un dels menors del grup experimental, el primer dia d'inici del programa va ser ingressat a la unitat de psiquiatria i un altra menor després de la tercera sessió va deixar d'assistir perquè es va incorporar a un recurs pre-laboral. D'altra banda en el grup control també es van desestimar 2 menors al finalitzar el programa raó per la qual no es va poder aplicar els qüestionaris post-test. Finalment la mostra seleccionada va quedar configurada amb 5 menors en cadascú dels grups (experimental i de control). En la taula es pot observar el perfil de la mostra seleccionada:

PERFIL MOSTRA SELECCIONADA

Resultats d'aplicació inventari de gestió intervenció per a joves (Youth Level of Service/Case Management YLS/CMI de R. D. Hoge; D. A. Andrews, A. W. Leschied. Adaptat al castellà per Teresa Silva, Enrique, López i Vicente Garrido), mesures judicials, edat i població de residència

Puntuacions en subescales nivell de risc													
Grup experimental	Mesura Judicial	Edat	Població residència	Judicial	Familiar	Educatiu/ laboral	Grup d'iguals	Tòxics	Oci/ diversió	Personalitat	Actituds/ Valors	Puntuació Total	Nivell de risc
Alfonso	LIV*	17	Lleida	1	4	4	3	1	3	4	2	22	Moderat
Juan Jose	LIV	15	Lleida	4	4	3	4	1	3	2	2	23	Alt
Blas	LIV	17	Lleida	1	6	3	2	1	3	4	1	21	Moderat
Mohamed	TS*	17	Lleida	1	3	2	3	0	3	0	1	13	Moderat
Eduard	LIV	15	Lleida	0	6	1	3	1	1	4	1	17	Moderat
PUNTUACIÓ TOTAL												96	
Grup control													
Víctor	LIV	17	Lleida	4	2	1	1	2	1	2	0	13	Moderat
Nicolas	LIV	17	Lleida	2	4	1	2	1	3	4	1	18	Moderat
Jonathan	LIV	15	Lleida	3	5	4	3	1	3	3	2	24	Alt
Sofian	LIV	16	Lleida	5	4	2	3	1	3	2	2	22	Moderat
Manuel	LIV	17	Lleida	2	6	2	4	1	3	0	3	21	Moderat
PUNTUACIÓ TOTAL												98	

* LIV.- Llibertat Vigilada

*TS.- Tasques socioeducatives

7.3 Procediment

El programa es va començar a aplicar el 20 de setembre de 2005 i va concloure el 20 de novembre de 2005. Cadascuna de les sessions va tenir una duració aproximada de 60 minuts amb una freqüència d'una o dues sessions setmanals, centrades en els dimarts i dijous de les 17 a les 18 hores per raons que convenien a la majoria dels membres del grup (compatibilitat amb altres activitats escolars, laborals i personals)

L'espai físic escollit fou l'aula de formació dels Serveis Territorials del Departament de Justícia a Lleida i les sessions van ser impartides per dos Delegats d'Assistència al Menor de l'equip de Medi Obert de Lleida. La resta dels tècnics de l'Equip col·laboraren en l'elaboració de cadascuna de les sessions.

Per l'aplicació del programa es dugueren a terme les següents accions prèvies:

- *Entrevista individual inicial:* Va consistir en l'explicació a cada un dels menors del contingut del programa per aconseguir la seva adhesió al mateix, així com en l'aplicació dels diferents instruments d'avaluació destinats a mesurar els resultats. Es va triar aquesta manera individual d'aplicar els qüestionaris per tal d'assegurar-nos una millor aplicació dels mateixos. Aquesta entrevista va ser realitzada per cada un dels DAMs que duia el seguiment del menor.
- *Reunió familiar:* Va ser una primera presa de contacte amb les famílies dels joves ja seleccionats, amb la finalitat d'establir un bon clima (*rapport*) entre tots els membres del grup i a la vegada informar als pares de la dinàmica del programa. Pensem que qüestions com el coneixement dels pares sobre els objectius del PPS, així com el seu consentiment resulten essencials pel funcionament del programa. La reunió familiar es va dur a terme pels dos educadors que van impartir el PPS amb els menors.

Posteriorment es va iniciar l'aplicació del PPS amb el grup experimental de menors. El desenvolupament del programa va consistir en 13 sessions amb el següent contingut:

0. Sessió introductòria
1. Pensament, sentiment i conductes competents
2. Control dels pensaments, sentiments i conductes (I)
3. Ídem (II)
4. Recerca de la informació
5. Reconeixement de pensaments i sentiments (propis i de la resta)
6. Identificació de problemes i recerca d'alternatives
7. Detecció dels errors de pensament (propi i de la resta)
8. Pensar en les conseqüències dels actes propis i de la resta
9. Elecció d'alternatives vàlides
10. Aplicació i posada en marxa de l'alternativa escollida
11. Desenvolupament i clarificació de valors
12. Maneig de conflictes

Un mes després de finalitzar l'aplicació del programa es realitzarà una entrevista amb cada un dels menors de forma individualitzada (amb el delegat que portava el seu seguiment) per tal d'aplicar els qüestionaris post-test i el qüestionari d'opinió i valoració del programa.

7.4. Instruments d'avaluació i mesura

En ser un disseny experimental s'ha donat molta rellevància als instruments d'avaluació, els quals descrivim a continuació.

7.4.1. Els instruments psicomètrics

Aquests instruments es van utilitzar per establir la línia base de la qual partíem, i van ser un grup de qüestionaris d'ús habitual en la mesura de la competència social, dels quals a continuació enunciem les seves principals característiques:

- *BAS-3. Bateria de Socialització (F. Silva i Mª C. Martorell, 1995).* Detecta la percepció que els propis subjectes tenen de la seva conducta social. S'obté un perfil de socialització amb tres escales d'aspectes facilitadors de la socialització (Li: Lideratge; Co: Consideració amb els demés o sensibilitat social; i Ac: Respecte i autocontrol en les relacions socials) dos escales d'aspectes pertorbadors o inhibidors de la socialització (re: Apatia i retraïment social; At: Ansietat social i timidesa), i una escala de Sinceritat (Si)
- *IAC – Inventari d'adaptació i conducta (Mª V. de la Cruz i A. Cordero, 1997).* Es un inventari format per 123 frases a les que l'adolescent ha de respondre d'acord amb la seva manera de pensar i actuar. Els aspectes que pretén avaluar són més amplis: el grau d'adaptació del subjecte en l'àmbit personal, familiar, escolar, social i d'acceptació de normes socials.
- *CEE –R Qüestionari d'educació emocional versió reduïda (Álvarez, M. Bisquerra R. et al. 2001)* A partir de 20 ítems es valoren quatre factors vinculats als aspectes emocionals del subjecte: autoestima, concepte de si mateix, situació socioemocional i benestar ambiental.

Aquests qüestionaris es van aplicar als menors abans i després d'impartir el programa (pre-test i pos-test) tan al grup experimental com al grup de control.

7.4.2. Altres instruments d' Avaluació de procés

Cada sessió del programa va ser sotmesa a una avaluació de procés diària mitjançant l'ús de dos qüestionaris de registre elaborats ad hoc:

- *Fitxa d'avaluació grupal de cada sessió.* Aquí registrem el nivell d'assoliment aconseguït pels entrenadors per cada un dels objectius de cada sessió en una escala de 1/3, 1/2 i 3/4 corresponent a *no aconseguït*, *mitjanament aconseguït* i *totalment aconseguït*, respectivament. (Veure annex 1).
- *Fitxa d'observació diària individual.* En aquest full de registre recollim aspectes de cada una de les diferents sessions: assistència, puntualitat, interès, participació i finalment el comportament dins del grup i amb els educadors, segons les conductes verbals i no verbals que manifestaven. (Veure annex 2).
- *Qüestionari d'opinió i valoració del programa.* En finalitzar el programa i amb l'objectiu d'obtenir informació sobre l'opinió dels menors respecte el programa i la seva efectivitat, varem elaborar un qüestionari que emplenaren els menors de forma individual tres setmanes després de finalitzar el programa. (Veure annex 3).

7.5. Hipòtesi

Segons les dades obtingudes al qüestionari de gestió del risc (YLS), ambdues mostres (n1 i n2) són equivalents en les variables: edat, número de delictes, sexe i la resta de variables que registra aquest qüestionari. Podem concloure que es tracta de grups equivalents.

Les hipòtesis són:

- H_0 : n_1 és igual a n_2 (no hi ha diferències entre mostres)
- H_1 : n_1 no és igual a n_2 (sí hi ha diferències significatives entre les mostres)

8. Resultats

8.1. Valoració quantitativa

8.1.1. Comparació grups pre-test i post-test (taules 1 i 2)

En la comparació de mitges de les variables abans i després de la realització del programa, en cada un dels tres qüestionaris dels grups experimental i control, s'ha utilitzat una prova no paramètrica per a mostres relacionades, el test de Wilcoxon amb proves exactes, a causa de la reduïda grandària mostral. El programa emprat ha estat el paquet estadístic SPSS 13.

Considerant els valors de significació obtinguts en aquesta prova, no es presenten diferències significatives entre les variables abans i després d'efectuar el programa. S'observa que algunes variables sí s'aproximen a la significació ($p=0,05$): LÍDER del qüestionari BAS ($p=0,06$) i SOCIAL del qüestionari IAC ($p=0,09$), en ambdós casos per al grup control.

L'índex de la Grandària de l'efecte (IGE) de la diferència entre dues mitges proporciona una altra perspectiva de les dades comparades, però en definitiva és un valor que serveix per a comprovar si s'ha produït un canvi després del programa, igual que la significació. Per a l'obtenció de l'IGE amb els mètodes habituals, les distribucions de les variables implicades han de complir diverses condicions i entre elles la normalitat. Amb mostres molt petites no podem assegurar aquesta condició. Es podrà utilitzar la informació aportada per l'IGE, encara que considerant que no podem garantir aquest compliment de la normalitat de les distribucions. (Quan sumem la següent mostra de la pròxima aplicació probablement podrem garantir la normalitat i fins i tot obtenir alguna variable significativa).

Per a la comprensió de l'IGE hem de considerar els següents paràmetres:

- De -0.2 a 0.2= Ige petit
- De 0.2 a 0.5= Ige mitjà
- Major de 0.5= Ige gran

Com observem a les taules, l'Ige sol ser mitjà i gran en alguns casos. Els valors negatius dependran de l'augment o no de la variables després de l'aplicació del programa.

L'IGE en el grup control és gran no sols en els variables LÍDER (BAS) i SOCIAL (IAC), detectades amb l'anteriorment referit test de Wilcoxon, a més es presenta un efecte gran en AUTOEST (CEE_R); CONSID, AUTOOC, RETR, LÍDER (BAS); PERSONAL, SOCIAL (IAC).

L'IGE en el grup experimental és gran en els variables AUTOOC (BAS); FAMILIAR, ACCEPTA (IAC).

Taula 1. Comparació PRETEST-POSTEST grup experimental

Qüestionari	Variable	Pre.		Post.		$X_1 - X_2$	$Z^{(1)}$	$P^{(2)}$	ITE ⁽³⁾
		X_1	DT	X_2	DT				
CEE									
	CONC	12,6	2,4	11,8	1,3	0,8	-0,71	0,75	0,23
	AUTOEST	10,6	2,3	12,6	2,3	-2,0	1,08	0,37	-0,55
	SOCIOEMO	11,8	2,4	12,6	2,9	-0,8	0,53	0,75	-0,24
	BIENESTAR	10,6	2,5	10,6	1,9	0,0	0,36	0,87	0,00
BAS									
	CONSID	11,4	2,1	11,4	1,1	0,0	0,37	0,75	0,00
	AUTOC	6,6	1,3	7,4	1,1	-0,8	1,63	0,25	-0,96
	RETR	6,4	2,7	6,0	2,2	0,4	1,00	0,62	0,45
	ANS	4,4	3,4	3,2	2,7	1,2	1,09	0,37	0,50
	LIDER	7,8	2,2	8,8	2,8	-1,0	1,09	0,37	-0,53
	SINC	5,4	1,3	5,6	2,3	-0,2	0,27	1,00	-0,13
IAC									
	PERSONAL	18,0	8,7	19,2	7,8	-1,2	0,13	1,00	-0,14
	FAMILIAR	38,0	3,4	30,6	7,5	7,4	2,02	0,63	1,43
	ESCOLAR	36,6	2,3	34,4	3,6	2,2	0,41	0,75	0,45
	SOCIAL	35,0	4,2	38,6	9,0	-3,6	1,22	0,31	-0,68
	ACEPTA	19,0	2,2	15,8	3,5	3,2	1,83	0,12	1,24

(1) Estadístic de contrast.

(2) $p < 0.05$, significatiu (prova exacte bilateral, test de Wilcoxon).

(3) Index del Tamany de l'Efecte.

Taula 2. Comparació PRETEST-POSTEST grup control

Qüestionari	Variable	Pre.		Post.		$X_1 - X_2$	$Z^{(1)}$	$P^{(2)}$	ITE ⁽³⁾
		X_1	DT	X_2	DT				
CEE									
	CONC	13,4	1,8	12,4	2,4	1,0	- 0,76	0,62	0,30
	AUTOEST	10,6	2,6	13,0	1,2	-2,4	- 1,83	0,12	-1,16
	SOCIOEMO	9,8	4,0	10,8	3,8	-1,0	- 0,53	0,75	-0,27
	BIENESTAR	8,2	2,3	8,0	4,1	0,2	- 0,18	1,00	0,04
BAS									
	CONSID	9,0	2,5	11,2	2,6	-2,2	- 1,29	0,37	-0,71
	AUTOC	5,8	1,3	7,8	2,5	-2,0	- 1,36	0,25	-0,69
	RETR	6,4	1,1	7,8	0,8	-1,4	- 1,89	0,12	-1,57
	ANS	3,2	1,3	3,4	2,8	-0,2	- 0,18	1,00	-0,08
	LIDER	6,0	2,4	8,0	2,1	-2,0	- 2,04	0,06	-1,63
	SINC	4,6	0,9	4,2	1,1	0,4	- 1,00	0,62	0,45
IAC									
	PERSONAL	27,2	4,1	22,4	5,9	4,8	- 1,76	0,12	0,81
	FAMILIAR	35,6	5,3	35,8	3,8	-0,2	0,00	1,00	-0,02
	ESCOLAR	33,8	6,3	31,8	6,5	2,0	- 1,09	0,37	0,33
	SOCIAL	34,8	8,8	36,6	8,0	-1,8	- 1,63	0,09	-0,83
	ACEPTA	18,4	2,5	18,6	2,6	-0,2	- 0,18	0,50	-0,05

(4) Estadístic de contrast.

(5) $p < 0,05$, significatiu (prova exacte bilateral, test de Wilcoxon).

(6) Index del Tamany de l'Efecte.

8.1.2.Comparació grups control i experimental (taules 3 i 4).

Per a comparar les mitges de les variables dels qüestionaris en els grups control i experimental, en situació pre i post-test, s'ha utilitzat una prova no paramètrica per a mostres independents, el test de U de Mann-Whitney amb proves exactes, a causa de la reduïda grandària mostral.

No hi ha diferències significatives en comparar el grup control i el grup experimental, tant abans com després de l'aplicació del programa. Encara que algunes variables sí s'aproximen a la significació ($p=0,05$): RETR del qüestionari BAS ($p=0,08$) i ACCEPTA del qüestionari IAC ($p=0,06$), en ambdós casos per a la situació posttest.

L'IGE *en la situació pre-test* és predominantment mitjà o petit, únicament es presenta un valor gran en el variable PERSONAL (IAC).

L'IGE *en la situació post-test* és també majoritàriament mitjà. No hi ha cap IGE gran, sent els IGE majors, coincidents amb els presentats en la prova no paramètrica indicada anteriorment.

8.1.3. Gràfics de les mitjanes de les puntuacions.

A les figures 1,2 i 3, s'han representat les mitjanes de les variables per qüestionaris i grup control o experimental, mantenint l'escala de les unitats dels seus aqueixos. D'esta manera, visualment es detecta si les variacions en el patró pretest en ambdós grups, control i experimental, són els mateixos i si després de l'aplicació del programa, la variació produïda es determina amb major claredat en el grup experimental que en el de control.

Taula 3. Comparació grup CONTROL- EXPERIMENTAL, pretest

Qüestionari	Variable	Control	Experimental	X ₁ - X ₂	U ⁽¹⁾	P ⁽²⁾	ITE ⁽³⁾
		X ₁	X ₂				
CEE							
	CONC	13,4	12,6	0,8	9,0	0,56	0,27
	AUTOEST	10,6	10,6	0	12,5	1,00	0,00
	SOCIOEMO	9,8	11,8	-2	9,0	0,51	-0,43
	BIENESTAR	8,2	10,6	-2,4	5,5	0,17	-0,71
BAS							
	CONSID	9,0	11,4	-2,4	5,5	0,17	-0,74
	AUTOC	5,8	6,6	-0,8	10,0	0,60	-0,44
	RETR	6,4	6,4	0	9,5	0,61	0,00
	ANS	3,2	4,4	-1,2	10,5	0,75	-0,33
	LIDER	6,0	7,8	-1,8	7,0	0,29	-0,55
	SINC	4,6	5,4	-0,8	8,0	0,44	-0,51
IAC							
	PERSONAL	27,2	18,0	9,2	5,0	0,13	0,96
	FAMILIAR	35,6	38,0	-2,4	10,0	0,65	-0,38
	ESCOLAR	33,8	36,6	-2,8	9,5	0,60	-0,42
	SOCIAL	34,8	35,0	-0,2	12,5	1,00	-0,02
	ACEPTA	18,4	19,0	-0,6	12,0	1,00	-0,18

(1) Estadístic de contrast.

(2) $p < 0.05$, significatiu (prova exacta bilateral, test de U de Mann-Whitney).

(3) Índex de la Grandària de l' Efecte.

Taula 4. Comparació grup CONTROL- EXPERIMENTAL, pos-test

Qüestionari	Variable	Control	Experimental	X ₁ - X ₂	U ⁽¹⁾	P ⁽²⁾	ITE ⁽³⁾
		X ₁	X ₂				
CEE							
	CONC	12,4	11,8	0,6	11,5	0,98	0,22
	AUTOEST	13,0	12,6	0,4	11,5	0,87	0,15
	SOCIOEMO	10,8	12,6	-1,8	9,5	0,59	-0,38
	BIENESTAR	8,0	10,6	-2,6	5,5	0,18	-0,58
BAS							
	CONSID	11,2	11,4	-0,2	12,0	0,98	-0,07
	AUTOOC	7,8	7,4	0,4	9,5	0,57	0,15
	RETR	7,8	6,0	1,8	5,0	0,08	0,77
	ANS	3,4	3,2	0,2	11,0	0,83	0,05
	LIDER	8,0	8,8	-0,8	10,0	0,76	-0,23
	SINC	4,2	5,6	-1,4	6,5	0,22	-0,55
IAC							
	PERSONAL	22,4	19,2	3,2	8,5	0,44	0,33
	FAMILIAR	35,8	30,6	5,2	6,5	0,24	0,62
	ESCOLAR	31,8	34,4	-2,6	9,0	0,50	-0,35
	SOCIAL	36,6	38,6	-2	11,0	0,84	-0,17
	ACEPTA	18,6	15,8	2,8	4,0	0,06	0,64

(1) Estadístic de contrast.

(2) $p < 0.05$, significatiu (prova exacte bilateral, test de U de Mann-Whitney).

(3) Índex de la Grandària de l'Efecte.

Figura 1. Qüestionari BAS

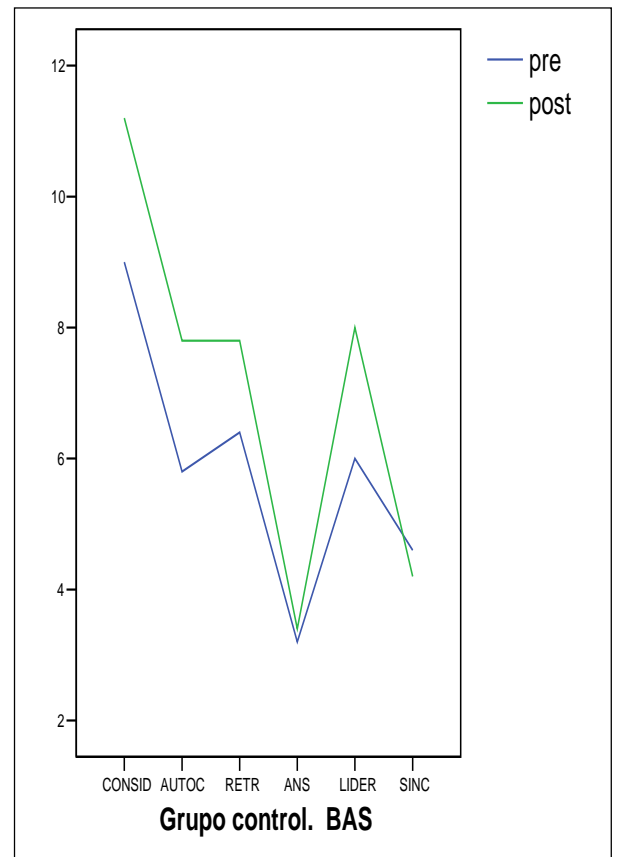
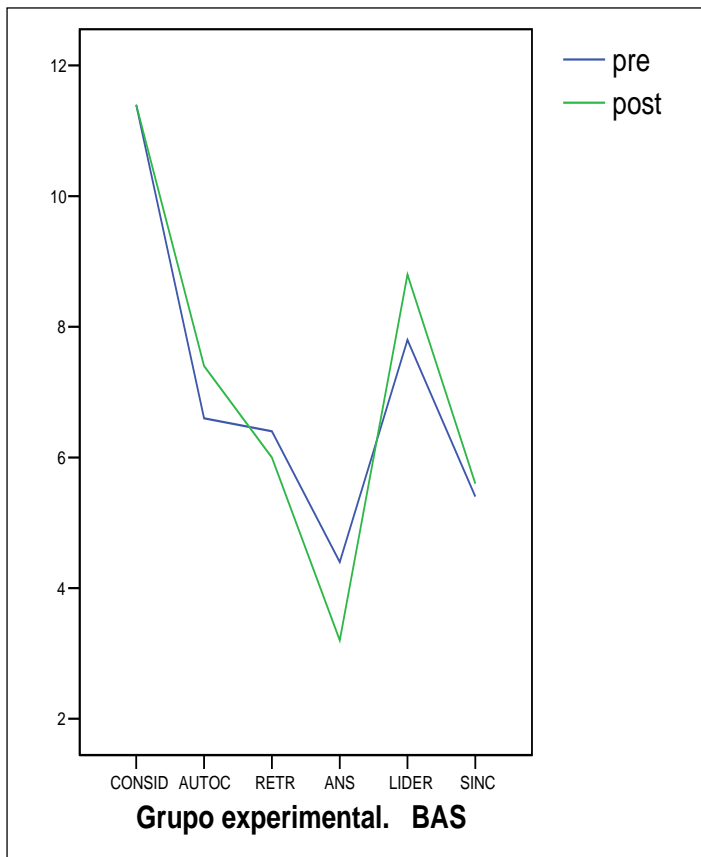

Figura 2. Qüestionari IAC

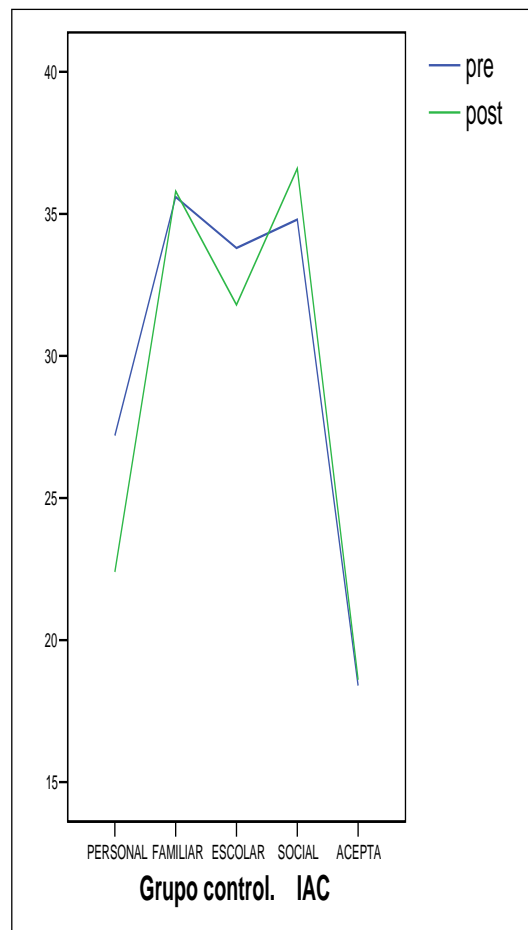
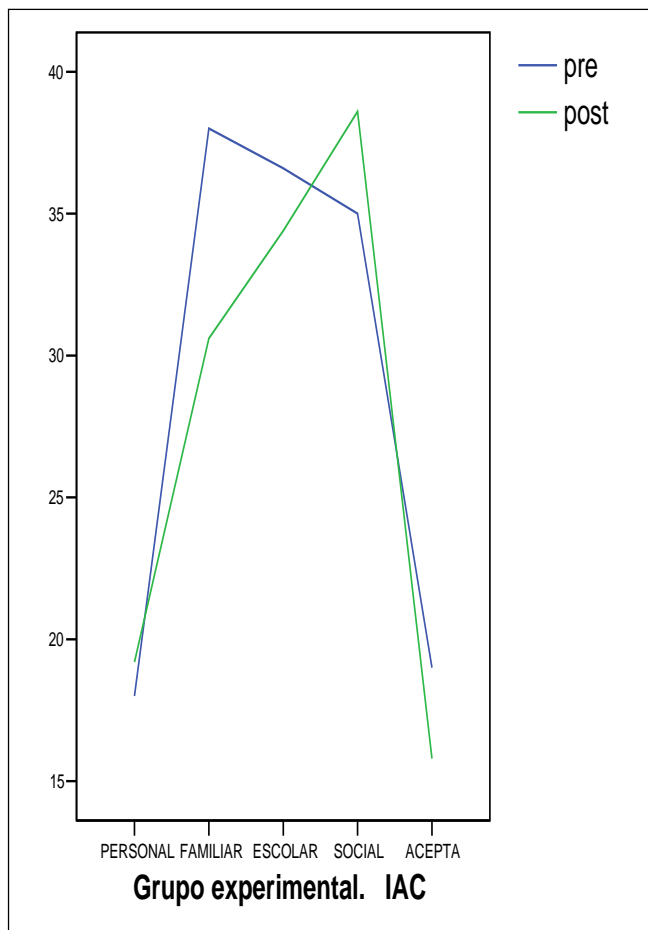
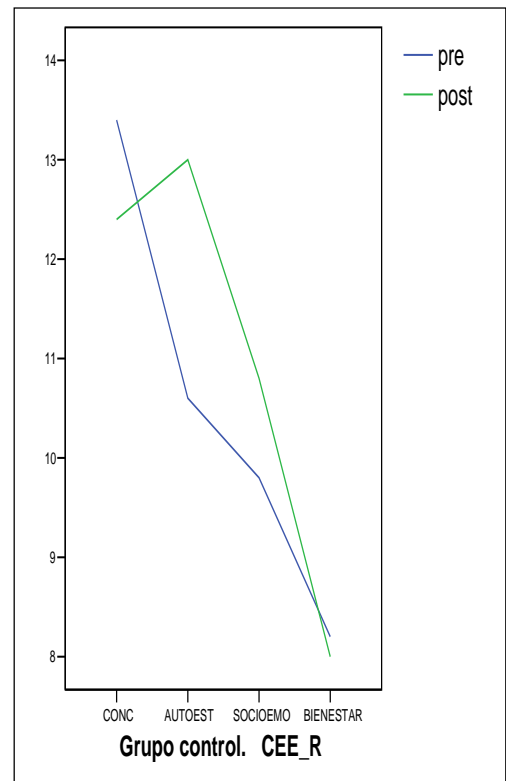
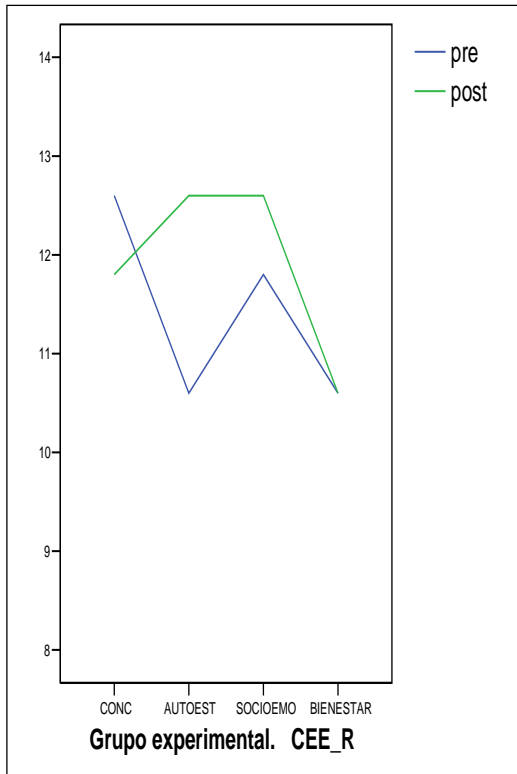

Figura 3. Qüestionari CEE_R

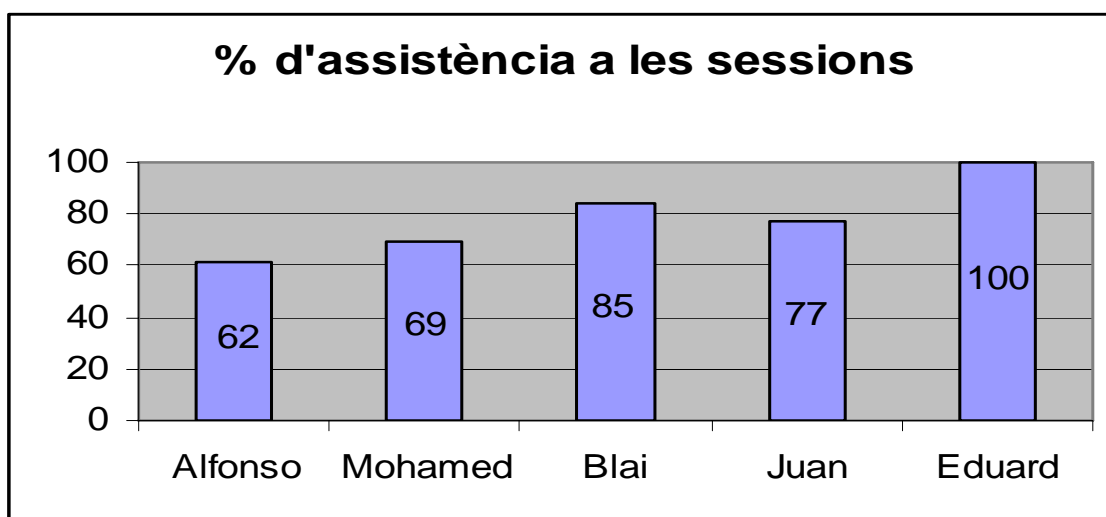
8.2. Valoració qualitativa

D'altra banda, s'ha realitzat una valoració del procés a partir de l'anàlisi de les fitxes d'observació individual diària (annex 2) i de les fitxes d'avaluació grupal de cada sessió (annex 3). Així mateix s'ha fet una valoració de les respostes de cada un dels nois del qüestionari d'opinió que en acabar se'ls va aplicar (annex 4).

Per una millor visualització, els resultats es mostren en forma de gràfics comentats per cada un dels aspectes analitzats. Malgrat tot s'ha de tenir en compte que els resultats d'aquest gràfics corresponen a valoracions qualitatives en tant provenen de les observacions i dels criteris interpretatius dels tècnics que aplicaren el programa.

En aquest sentit es mostren les valoracions dels procés seguit pels menors durant de tot el programa respecte els ítems corresponents a assistència, puntualitat, interès, participació, conductes verbals i no verbals, relació amb els companys i educadors, analitzant-ho tant de la vessant individual com la col·lectiva.

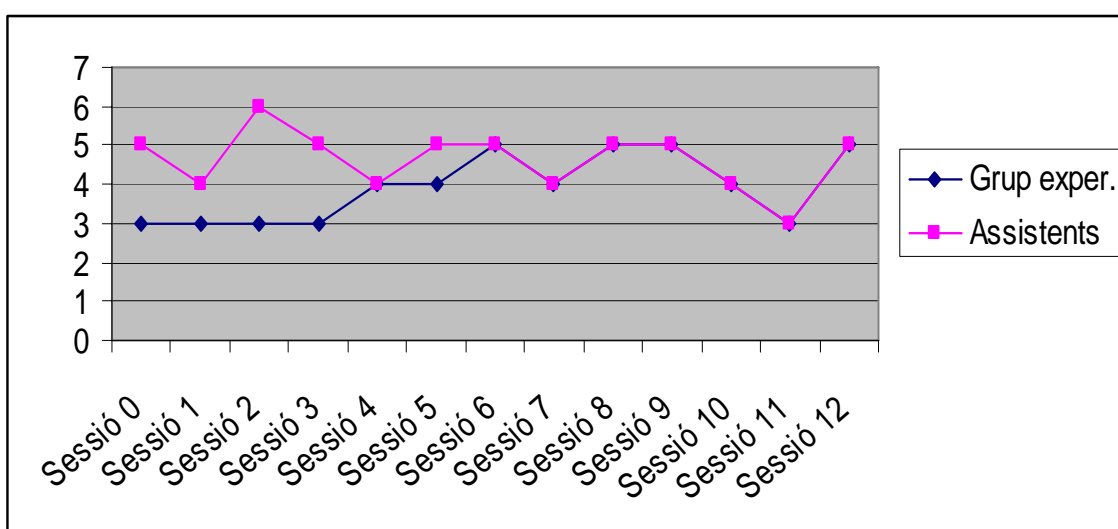
Assistència

Gràfica 1.

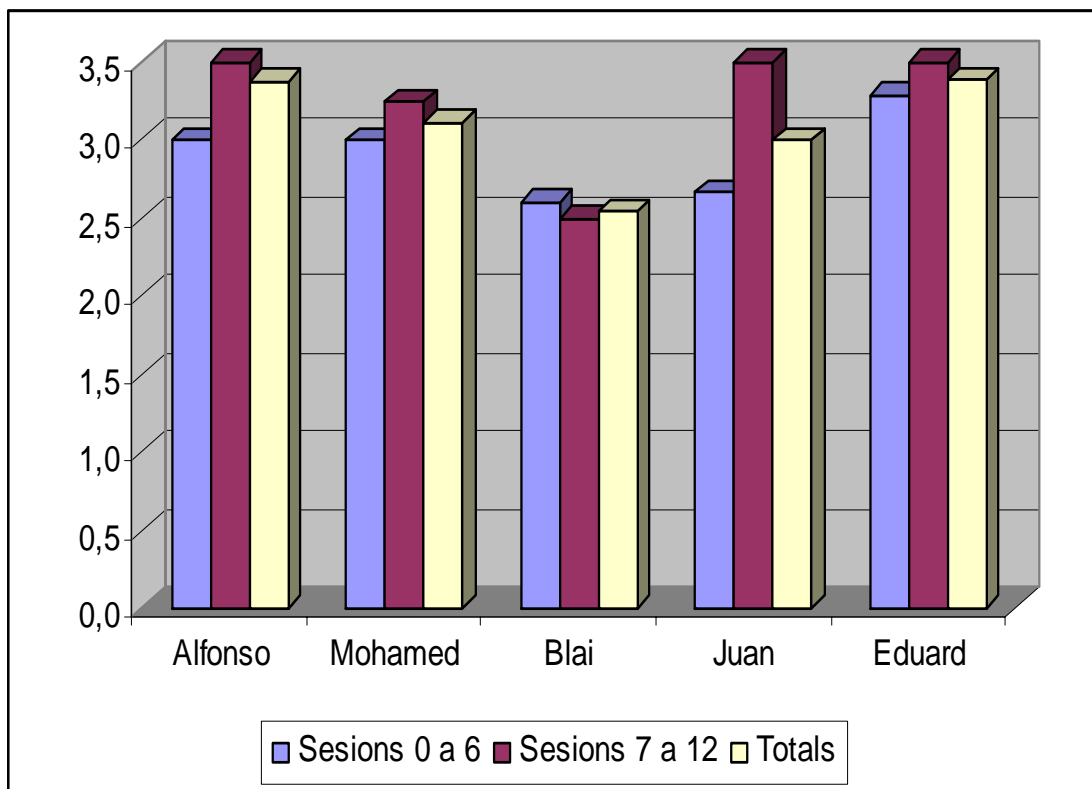
La mitjana d'assistència dels menors del grup experimental ha estat superior al 78% de les sessions.

Un dels menors (Alfonso) presenta el percentatge més baix degut a que no va poder assistir a algunes de les primeres sessions per motius laborals, el contingut d'aquestes sessions es va treballar amb el menor de manera individual.

Gràfica 2

Interès

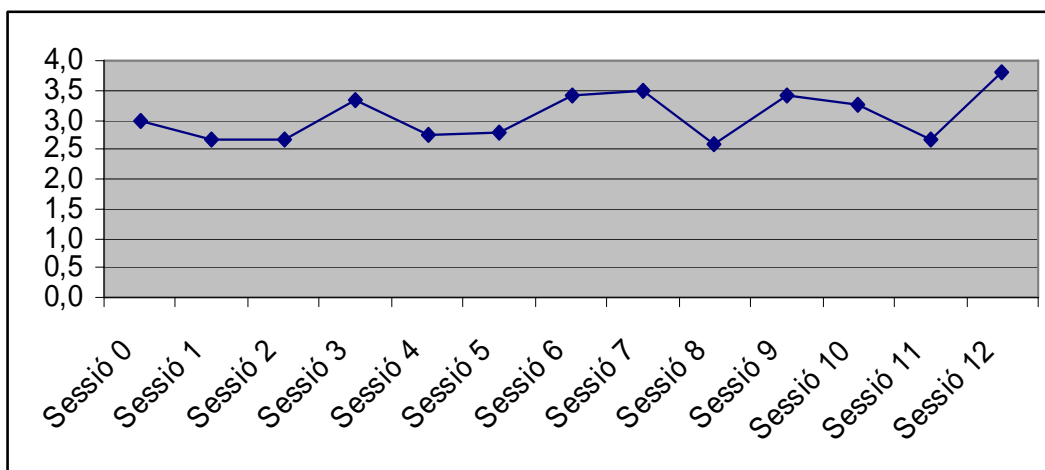
Gràfica 3.

Aquest gràfic reflecteix l'interès mostrat pels menors en les sessions. Les puntuacions van de - 0 a 4 -, essent - 0 - un interès nul i - 4 - màxim., es fa una valoració mitjana entre la primera i la segona part del programa.

Entenem com a interès el global d'activació positiva vers el contingut de les sessions.

En la gràfica s'evidencia un notori increment de l'interès mostrat per la majoria dels menors en el desenvolupament de les sessions.

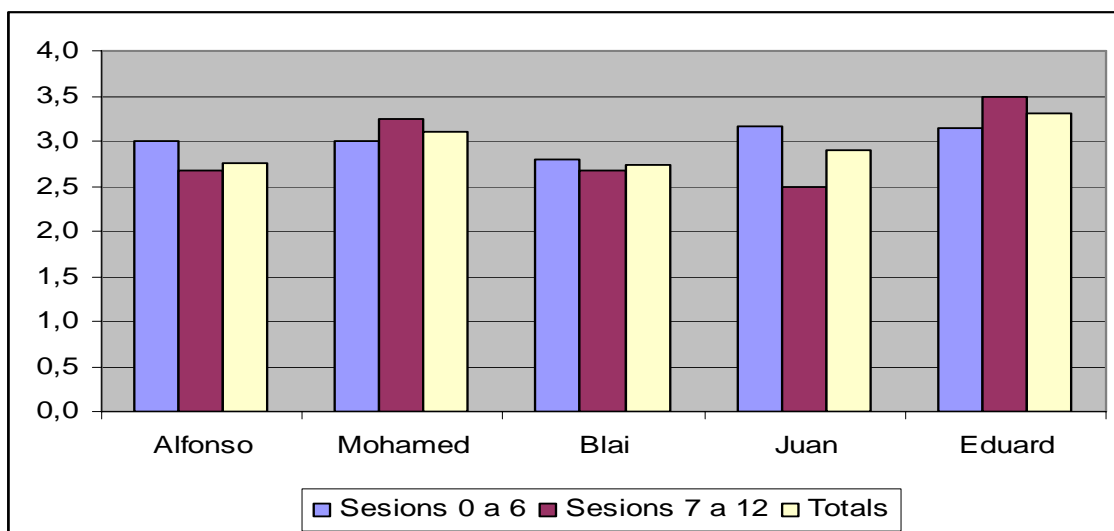
Evolució grup experimental en interès

Gràfica 4.

L'interès global ha estat en general alt, amb una tendència positiva en el decurs de les sessions.

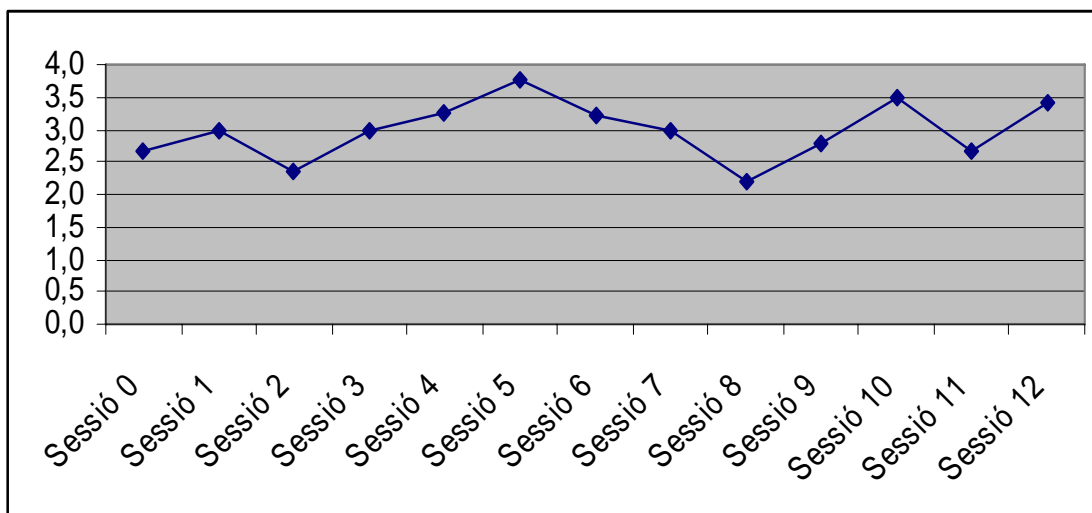
Participació

Gràfica 5.

El grau de participació ha estat alt, no evidenciant-se una variació significativa entre la primera i la segona meitat del programa

Evolució grup experimental en participació:

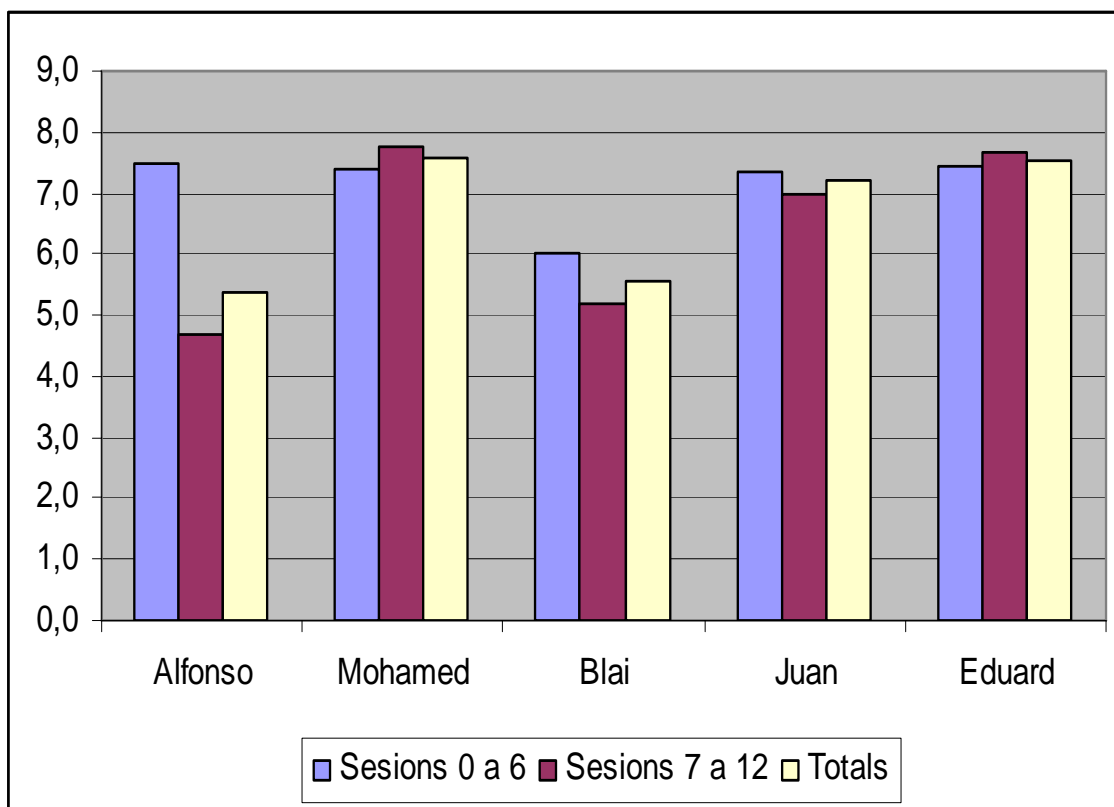

Gràfica 6.

S'observa un augment de participació des de la sessió 0 fins la 5, una disminució de la 5 a la 8, i una recuperació des d'aquesta sessió fins al final.

La davallada observada a partir de la sessió 5 pot atribuir-se a la reincorporació d'un menor (Alfonso) al programa. Aquest menor presenta uns nivells d'impulsivitat molt alts i tendia a participar de forma compulsiva i poc adequada, cosa que va fer davallar la participació dels altres menors del grup. La situació es va poder reconduir a partir de la sessió 8, i es produeix una adaptació del menor al grup i consegüentment una recuperació dels nivells de participació.

Conductes (verbals i no verbals)

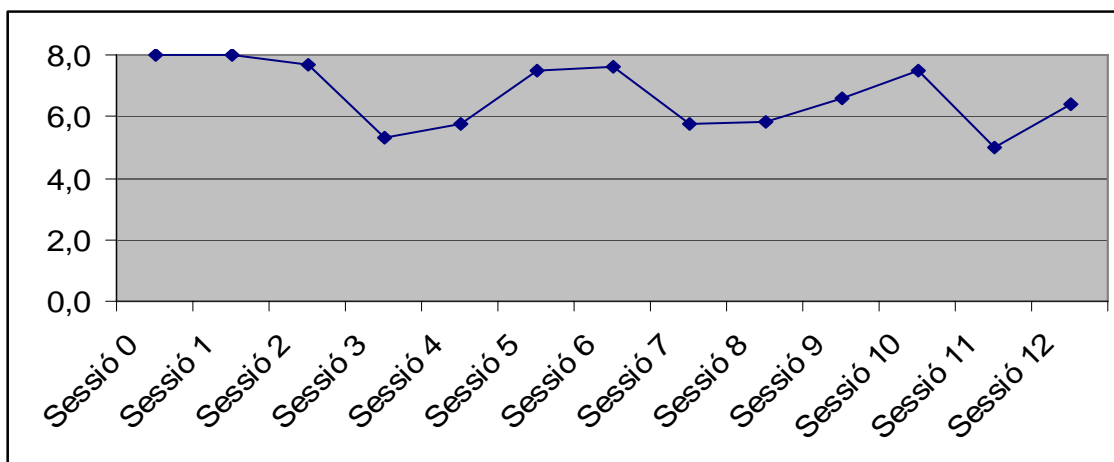

Gràfica 7.

Aquest ítem puntua l'absència de conductes disruptives tant a nivell verbal com no verbal. Es mostra la suma de les mitjanes de les conductes verbals i no verbals, també diferenciades entre la primera i segona part d'aplicació del programa.

Els resultats reflecteixen un clima de treball per part dels menors força acceptable durant totes les sessions, cosa que va facilitar un més que correcte desenvolupament del programa.

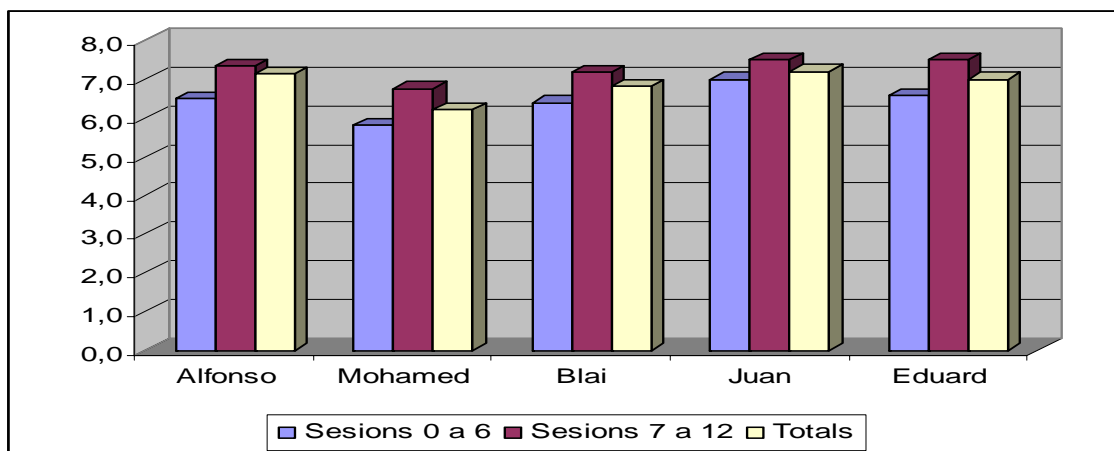
Evolució grup experimental en conductes (verbals i no verbals):

Gràfica 8.

A nivell grupal, també s'evidencia l'absència significativa de conductes disruptives.

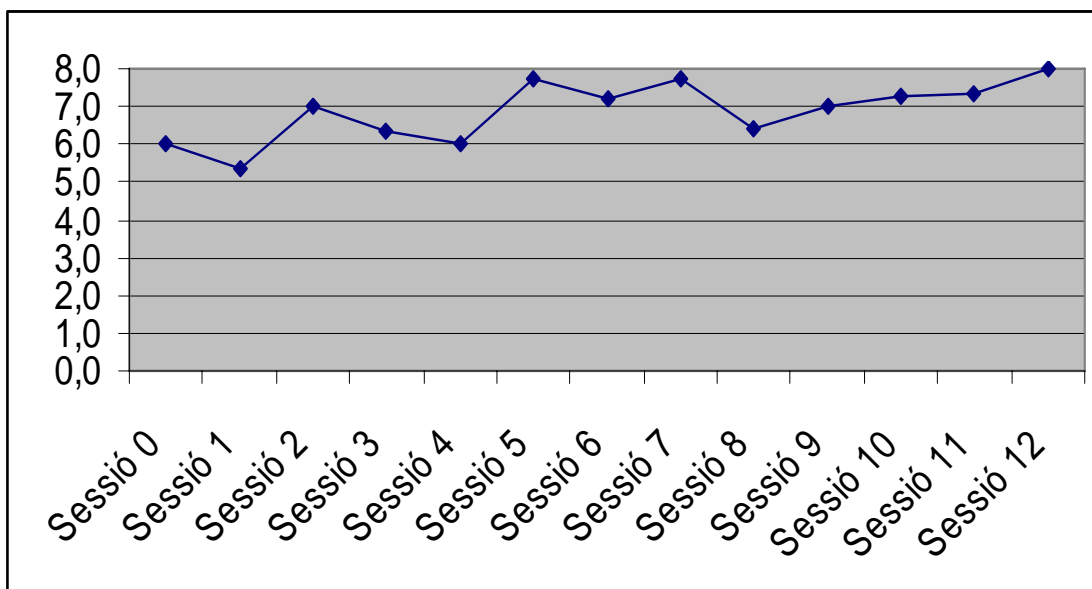
Relacions (Companys i educadors)

Gràfica 9.

Els valors recollits en aquesta gràfica mostra la suma de mitjanes obtingudes en la relació observada amb els altres menors i la mantinguda amb els educadors que van implementar el programa (puntuació mínima 0, màxima 8). En aquest ítem es on s'aprecia un contrast més destacat entre la primera i la segona part del programa. Els joves van establir una bona relació de companys que es va traslladar a l'actitud mostrada envers els educadors.

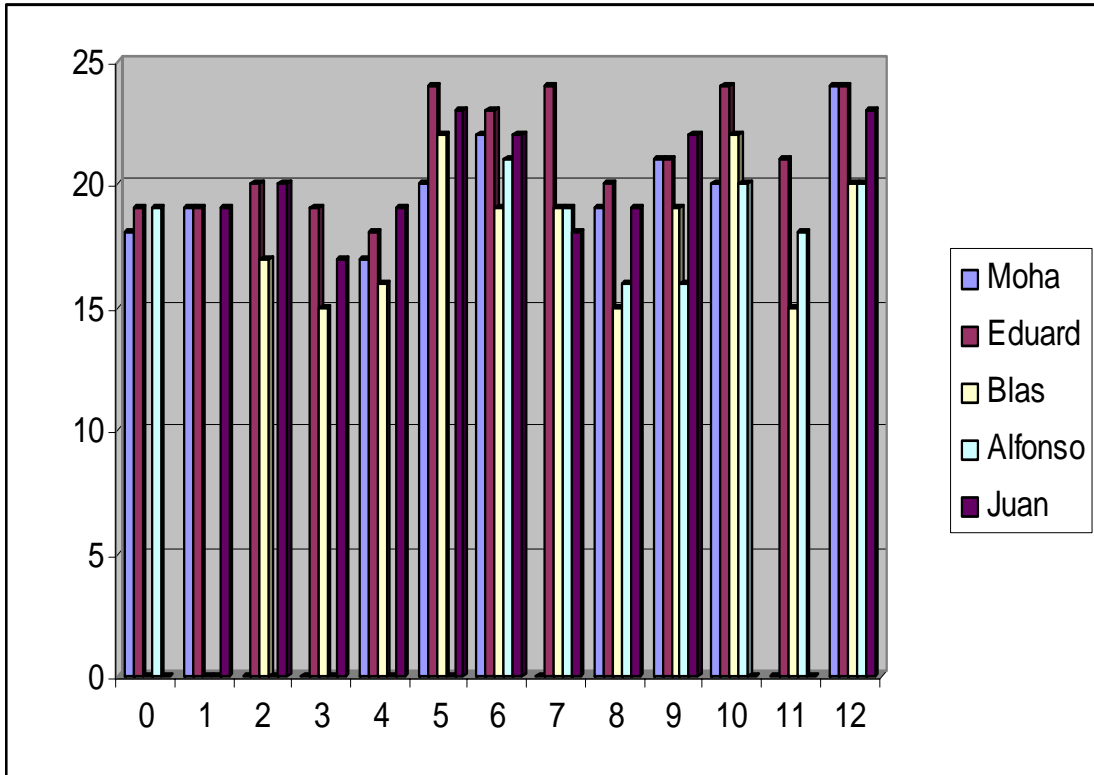
Evolució grup experimental en relació (amb companys i educadors):

Gràfica 10.

La valoració feta a nivell individual es correspon a l'evolució positiva observades en les puntuacions grupals al llarg de totes les sessions.

Puntuacions dels menors en les sessions

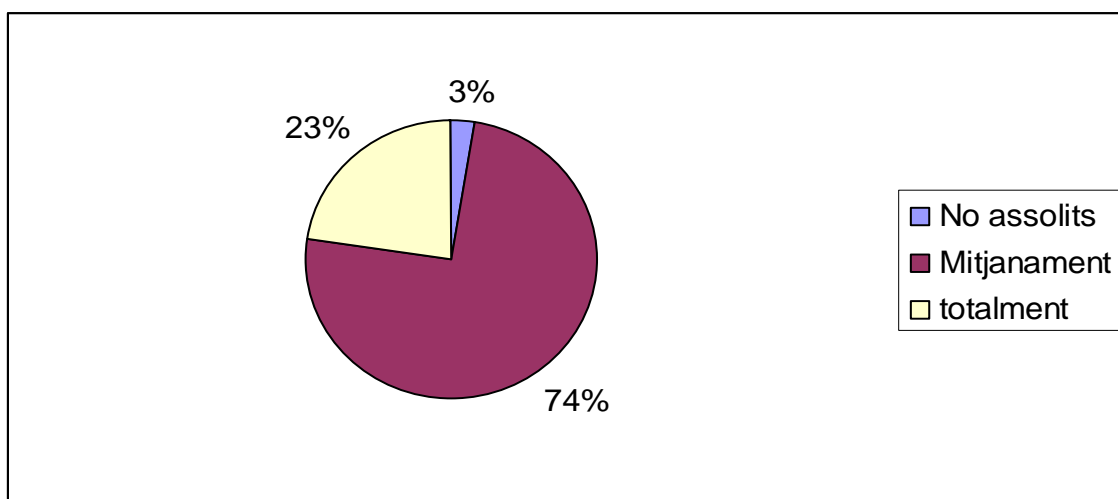
Gràfica 11

Es presenta el total de les mitjanes referents a interès, participació, conductes i relacions per cada un dels menors i per cada una de les sessions. En aquesta gràfica es pot de nou visualitzar un augment significatiu dels resultats a partir de la cinquena sessió.

Valoració del grau d'aprenentatge atenent als objectius plantejats

El grau d'assoliment dels objectius de cada sessió, han estat avaluats pels educadors al final de cada sessió. S'ha fet mitjançant una fitxa d'avaluació grupal de la sessió

Es van puntuar un total de 35 objectius en funció del criteri de l'educador i tenint com a referència que l'assoliment al voltant d'1/3 part de l'objectiu significa *no assolit*, 1/2 *mitjanament assolit*, i 3/4 *totalment assolit*.

Gràfica 18.

Dels resultats obtinguts, i reflectits al gràfic, podem valorar que la majoria dels objectius han estat suficientment assolits.

9. Conclusions i discussions

Els resultats obtinguts després de l'aplicació dels estadístics de contrast han mostrat que no apareixen diferències significatives entre les diferents variables després de l'aplicació del programa. Des d'una perspectiva científica, no podem per tant confirmar la hipòtesi alternativa i haurem de quedar-nos amb la hipòtesi nul·la i demostraria que el programa no és eficaç en l'aprenentatge d'aquelles habilitats sociocognitives que es pretenen mesurar. No obstant, l'anàlisi de les dades és una mica més complex. És cert que no obtenim resultats significatius, però si tenim en compte les grandàries de l'efecte, observem un augment moderat i alt en algunes de les variables que preteníem augmentar. Això ens porta a plantejar-nos la necessitat de modificar el tipus d'avaluació quan disposem de mostres tan petites i ampliar la mostra a llarg termini.

En aquest sentit, som conscients d'algunes qüestions rellevants que volem destacar en el plantejament metodològic de l'estudi:

- En mostres tan petites no és convenient realitzar avaluacions basades en les proves de significació, perquè pensem que en cap moment podrem obtenir resultats significatius.
- En aquest sentit, aquelles avaluacions basades en protocols d'indicadors externs (reincidència, millora de les relacions amb els pares, menor gravetat en els delictes que comet, major cohesió de grup, etc.), obtinguts mitjançant dades que ens aporten aquelles persones que es troben en el context més pròxim al subjecte, poden ser un bon exemple per a avaluacions posteriors.

No obstant, el nostre objectiu en aquest estudi ha estat adaptar, aplicar i verificar l'efecte d'un programa cognitiu prou argumentat empíricament en la literatura

internacional. Per això, i des d' un punt de vista qualitatiu, podem concloure que l' estudi constitueix la primera part d' un estudi més ampli, on pretenem avaluar aquelles variables que ja hem comentat (reincidència, etc...) ja que seran realment aquestes variables les que ens permetran comprovar l'efecte del programa.

Conseqüentment, l'any que ve pretenem establir un seguiment dels subjectes que han participat en el programa, ampliar la mostra i d' esta manera, aconseguir una investigació experimental que sigui coincident amb la literatura científica més actual i un estudi longitudinal que ens permeti fer aquest seguiment.

Des d' una perspectiva qualitativa, entre els beneficis obtinguts després de l'aplicació del programa podem destacar l'alta assistència i cohesió grupal dels diferents membres del grup, l'alta participació en el mateix, la disminució de conductes disruptives entre companys, una valoració positiva dels menors respecte al programa, i l'establiment d'un vincle afectiu entre el menor i l'educador, la qual cosa ha permès que la relació entre ambdós sigui més eficaç com a motor de canvi cap a un estil de vida prosocial.

L'adaptació i aplicació del programa, ens va permetre ampliar la seva extensió a diferents àmbits, així com dotar de contingut educatiu a moltes de les mesures judicials que s'estan aplicant. Per aquesta raó, es necessita de posteriors estudis que ens permetin millorar les nostres intervencions després de la primera aplicació de la versió breu a Catalunya i a Espanya tal com es la nostra intenció en un futur.

Creiem que aquest treball ha estat l'inici d'un canvi important en la intervenció en medi obert, en tant incorpora instruments específicament dissenyats per a menors que s'han mostrat més resistents a altres intervencions.

El fet de posar en pràctica per primera vegada un programa d'aquestes característiques en medi obert, permet conèixer els resultats en àmbits menys restrictius que els de centres tancats, i per tant assolir una eficàcia més alta, tal i com s'ha demostrat en l'aplicació de programes comunitaris.

La diversitat de tècniques, metodologies, i la manca d'instruments d'avaluació en el treball amb menors en medi obert, fa necessari la incorporació d'un model d'intervenció consensuat i científicament validat, que permeti un treball veritablement eficaç en l'execució de les mesures judicials amb els menors infractors.

10. Bibliografía

ALBA, J.L., ALCAZAR, M., BURGUES, M., Y LÓPEZ, J. "Menores infractores y Medio abierto. La rehabilitación basada en el pensamiento prosocial. Una primera aplicación del programa R&R2 Short Version". Comunicación presentada all Congreso de Criminología. Salamanca. Abril 2004.

ALMIRALL, J.I. Y CHECA, P. "Impacto en el alumnado inmigrante. Monográfico sobre competencia social." *Cuadernos de Pedagogía*, 2003. 324, 59-60.

ANDREWS, D.A. "Recidivism is predictable and can be influenced: Using risk assessments to reduce recidivism." *Forum on Corrections Research*, 1989. 1(2), 11-18.

ANDREWS, D.A. Y BONTA, J. *The psychology of criminal conduct*. Anderson Publishing Co. 1994.

ANDREWS, D.A., Y BONTA, J. *The psychology of criminal conduct* Cincinnati, OH: Anderson Publishing. (2nd Ed.), 1998.

ANDREWS, D.A., BONTA, J. Y HOGE, R.D. "Classification for effective rehabilitation: Rediscovering psychology." *Criminal justice and behaviour*, 1990. 17, 19.

ANTONOWICZ, D.H. Y ROSS, R.R. "Essential components of successful rehabilitation programs for offenders." *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 1994. 38, 97-104.

ARMSTRONG, T.L. Y ALTSCHULER, D.M. "Recent developments in programming for high-risk juvenile parolees." En A.R. Roberts (Ed.), *Critical Issues in crime and justice*, 1994, pp.189-213. Thousands Oaks, CA: Sage.

BALSA, A. Y FRANCO, J. "El educador social en el ámbito de la Justicia de Menores." En J. Ortega Esteban (Coord.), *Educación social especializada* Barcelona: Ariel, 1999, pp. 119-135.

BECEDÓNIZ C. Y RODRÍGUEZ, J. *Los factores primarios de éxito*. Informe realizado para el Instituto de Atención a la Infancia del Principado de Asturias 2004.

BENDA, B.B. Y TOLLETT, C.L. "A study of recidivism of serious and persistent offenders among adolescents." *Journal of Criminal Justice*, 1999, 27, 2, 111-126.

BETHENCOURT, J. *Evaluación de habilidades sociales en adultos*. Tesis Doctoral no publicada, Universidad de La Laguna, 1989.

BLOOM, B. *Stability and Change in Human Characteristics*. New York: Wiley and Sons, 1964.

BLOOM, M. *Primary Prevention Practices*. Sage Publications, 1996.

CAMPENY, E. "Relacionarse con los demás. Monográfico sobre competencia social." *Cuadernos de Pedagogía*, 2003, 324, 53-55.

CANN, J., FALSHAW, L., NUGENT, F. Y FRIENDSHIP, C. *Understanding what works: accredited cognitive skills programmes for adult men and young offenders*. London: Home Office. Findings, 2003, 226.

CANO, S., LÓPEZ, C., GARRIDO, V. Y LÓPEZ, M.J. "El programa del pensamiento prosocial para jóvenes." Programa no publicado Carrillo, M.T. y Luengo, M.A. Demora de la gratificación y conducta antisocial en los adolescentes. *Análisis y Modificación de Conducta*, 1998, 19(67), 643-663.

COX, F.A.; GINGERICH, R.J.; MAGLIOLO, D.M.; HARRIS, P. Y WHITE, B. "Reasoning and Rehabilitation in Texas." En R.R. Ross y R.D. Ross (Eds.), *Thinking Straight: The Reasoning and Rehabilitation Program for Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation*. Ottawa, Canada: AIR Training and Publications. 1995, pp. 237-248.

CULLEN, F. Y GENDREAU, P. (en prensa). *Assessing correctional rehabilitation: policy, practice and prospects*. En Changes in decision making and discretion in the criminal justice system.

DE BONO. *Cort-1: Abre tu mente*. Valencia: Universidad de Valencia, 1985.

DE LA CRUZ, M^a. V. Y CORDERO, A. *IAC. Inventario de Adaptación de Conducta*. Madrid: TEA Ediciones, 1997.

DE LA CRUZ, M. "Experiencias de secundaria: Ponerse en el lugar del otro. Monográfico sobre competencia social." *Cuadernos de Pedagogía*, 2003, 324, 56-58.

DÍAZ, A. Y BÁGUENA, M.J. "Personalidad y conducta antisocial. Una investigación con grupos criterio (I): dimensiones básicas y motivacionales." *Psicologemas*, 1989. No. 5, 3-22.

DURLAK, J.A., LAMPMAN, C., WELLS, A. Y COTTEN, J. "A review of primary prevention: programmes, outcomes and issues." *Simposio en IV Conferencia bienal "on community research and action*. Williamsburg, VA, 1993.

DURLAK, J.A. Y WELLS, A. "An evaluation of secondary prevention mental health programmes for children and adolescents." Ponencia 1^a *Conferencia Anual de Kansas sobre la Psicología Clínica del Niño*. Lawrence, Kansas, 1994.

ESCÁMEZ, J. Y ORTEGA, P (Eds.) *La enseñanza de actitudes y valores*. Valencia: Nau Llibres, 1995.

EYSENCK, H.J. Y EYSENCK, S.G.B. *Manual of the Eysenck Personality Questionnaire*. Londres: Hodder & Stoughton, 1975.

FARRINGTON, D.P. "Implicaciones de la investigación sobre carreras delictivas para la prevención de la delincuencia." En V.Garrido y L. Montoro (Eds.), *La reeducación del delincuente juvenil. Los programas de éxito* . Tirant lo Blanch, Valencia. 1992a, pp.127-154

FARRINGTON, D.P. "Early Developmental prevention of juvenile delinquency." *Criminal Behaviour and Mental Health*, 1994b, 4(3), 209-227.

FARRINGTON, D.P. "The family backgrounds of aggressive youths." En L.A. Hersov, M. Berger y D. Schnaffer (Eds.), *Aggression and antisocial behaviour in childhood and adolescence*. Oxford: Pergamon,1978.

FARRINGTON, D.P. "Delinquency Prevention in the 1980s." *Journal of Adolescence*, 1985, 8, 3-16.

FERNÁNDEZ DURÁN, M.A. *Desarrollo de la competencia social: aplicación del Programa prosocial para jóvenes en el contexto escolar*. Trabajo de Investigación. DEA. Universidad de Valencia, 2004.

FITZGERALD, M., STEVENS, A. Y HALES, C. *Review of knowledge on juvenile violence: trends, policies and responses in Europe*. KCJC. University of Kent, 2004.

FRIENDSHIP, C., BLUD, L., ERIKSON, M. Y TRAVERS, R. *An evaluation of cognitive behavioural treatment for prisoners*. London: Home Office. Findings, 2002. 161.

FRUDE, N; HONESS, T Y MC GUIRE, M.: *Crime PICS*. Cardiff : Michael Associates, 1990.

FRYDENBERG, E. Y LEWIS, R. ACS. *Escala de Afrontamiento para Adolescentes*. Madrid: TEA Ediciones, 1997a.

FRYDENBERG, E. Y LEWIS, R. "Coping with stresses and concerns during adolescence: a longitudinal study." *Comunicación al Congreso Anual de la Asociación Americana para la Investigación Educativa*. Chicago. Illinois. 1997b.

GARDNER, H. *Inteligencias múltiples*. Barcelona: Paidós, 1993.

GARRIDO, V. "Reasoning and Rehabilitation with spanish offenders and children at risk". En R.R. Ross y R.D. Ross (Eds.), *Thinking Straight. The reasoning program for delinquency prevention and offender rehabilitation*. AIR Training & Publications, 1995, pp. 359-382.

GARRIDO Y LÓPEZ, 1995; GARRIDO, V. Y LÓPEZ LATORRE, M.J. *La prevención de la delincuencia: El enfoque de la competencia social*. Tirant Lo Blanch: Valencia, 1995.

GARRIDO, V. *Delincuencia Juvenil*. Edit. Alhambra, S.A., Madrid, 1987a.

GARRIDO, V. "Origen del programa. Monográfico sobre competencia social". *Cuadernos de Pedagogía*, 2003, 324, 44-45.

GARRIDO, V., REDONDO, S. Y PÉREZ, E. "El tratamiento de delincuentes institucionalizados: el programa de competencia psicosocial en la prisión de jóvenes de «La Trinidad» de Barcelona." *Delincuencia/Delinquency*, 1989, 1(1), 37-57.

GARRIDO, V. "Teorías del Desarrollo Cognitivo-Moral." En V. Sancha Mata, M. Clemente y J.J. Miguel Tobal (Drs.), *Delincuencia. Teoría e Investigación*, Madrid: Alpe Editores, 1987b, pp.111-127.

GARRIDO, V. Y GÓMEZ, A. *El pensamiento psicosocial. Una guía introductoria*. Valencia: Cristóbal Serrano, 1997.

GARRIDO, V. *Educación social para delincuentes*. Tirant Lo Blanch, Valencia. 1998.

GARRIDO, V. Y MARTÍNEZ, M.D. "Pedagogía, delincuencia e inteligencia emocional." En V. Garrido y M.D. Martínez (Eds.), *Educación social para delincuentes*. Valencia: Tirant Lo Blanch, 1997b, pp. 19-86.

GARRIDO, V., REDONDO, S. Y STANGELAND, P. *Principios de Criminología*. Valencia: Tirant lo Blanch, 2001.

GENDRAU, P. Y ROSS, R. "Effective correctional treatment: Bibliotherapy for cynics." En P. Gendrau y R. Ross (Eds.), *Effective correctional treatment*. Toronto: Butterworths, 1980, pp. 3-36

GIL OCHOANTESANA, A., MARTÍNEZ CASADO, R. Y ZARCERO, J.A. *Aplicació d'un programa de competència psicosocial al C.E. L'Alzina. Procés i Resultats*. Informe no publicado, 1996.

GIL OCHOANTESANA, A., MARTÍNEZ CASADO, R. Y ZARCERO, J.A. "Aplicación del programa del pensamiento prosocial en el centro educativo L'Alzina." En M.J. López, V. Garrido y R.R. Ross (Eds.), *El programa del pensamiento prosocial: avances recientes* (Capítulo 21). Valencia: Tirant Lo Blanch, 2001.

GOLDSTEIN, AP. *Structured Learning Therapy: toward a Psychotherapy for the poor*. New York: Academic Press, 1973.

GOLDSTEIN A.P., SPRAFKIN R.P., GERSHAW N.J. Y KLEIN P. *Habilidades sociales y autocontrol en la adolescencia. Un programa de enseñanza*. Barcelona: Martínez Roc, 1989:

GOLEMAN, D. *Intelligence Emotional*. Gran Bretaña: Claus Ltd, St. Ives Plc, 1995.

GONZÁLEZ, G. Y GARRIDO, V. *Escala de Observación para menores infractores y Cuestionario de déficit de comportamiento*. Materiales no publicados, 1996.

HARRIS, P. Y JONES, P. "Differentiating delinquent youths for program planning and evaluation." *Criminal Justice and Behavior*, 1999, 26, 4, 403-434.

HENGGELER, S., CUNNINGHAM, P., PICKREL, S., SCHOENWALD, S. Y BRONDINO, M. "Multisystematic therapy: an effective violence prevention approach for serious juvenile offenders." *Journal of Adolescence*, 1995. 19, 47-61.

HOGUE, R.D. Y ANDREWS, D.A. *Youth Level Of Service/Case Management Inventory*. Toronto: MHS, 2002.

HUERTAS, E. *Aplicación de un programa de competencia psicosocial en delincuentes adultos multirreincidentes*. Lleida II. Tesis Doctoral. Universidad de Valencia, 1992.

IZZO, R.L. Y ROSS, R. "Meta-analysis of rehabilitation programs for juvenile delinquents." *Criminal Justice & Behavior*, 1990, 17, 134-142.

JOHNSON, G. Y HUNTER, R.M. "Evaluation of the specialized drug offender program." En R.R. Ross y R.D. Ross (Eds.), *Thinking straight: The Reasoning and Rehabilitation Program for delinquency prevention and offender rehabilitation*. Ottawa, Canada: AIR Training and Publications, 1995, pp. 215-234.

KAZDIN, A.E. Y BUELA-CASAL, G. *Conducta antisocial*. Madrid: Pirámide, 1994.

KÖHLBERG, L. "Stages and aging in moral development: some speculations." *Gerontologist*, 1973, 13, 24-35.

LED, P. "Implantación institucional. Monográfico sobre competencia social." *Cuadernos de Pedagogía*, 2003, 324, 66-67.

LIPSEY, M.W. Y DERZON, J.H. "Predictors of violent or serious delinquency in adolescence and early adulthood: A synthesis of longitudinal research." In R.Loeber & D.P. Farrington (Eds.), *Serious and violent juvenile offenders: risk factors and successful interventions*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1998, pp.86-105.

LIPSEY, M.W. "Juvenile delinquency treatment: a meta-analysis inquiry into variability of effects." En T. Cook, H. Cooper, D.S. Cordray, H. Hartmann, L. Hedges, R. Light, T. Louis y F. Mosteller (Eds.), *Meta-analysis for explanation* N.Y.: Sage. 1992, pp. 83-127.

LIPSEY, M.W. "What do we learn from 400 research studies on the effectiveness of treatment with juvenile delinquents?" En J. McGuire (Ed.), *What works: reducing reoffending*. Chichester: Wiley. 1995, pp. 63-78.

LOEBER, R. Y STOUTHAMER-LOEBER, M. "La prédiction de la délinquance." *Criminologie*, 1986,19(2), 49-77.

LÓPEZ, M.J., GARRIDO, V., RODRÍGUEZ, F.J. Y PAÍNO, S. "Jóvenes y competencia social: un programa de intervención." *Psicothema*, 2002, 14, 155-163.

LÓPEZ LATORRE, M.J., GARRIDO, V., BAÑULS, R., GARCÍA, A., GARCÍA, F.J., ESCRIVÁ, A.M., BAÑOS, M., MARTÍNEZ, M.L., COLLADO, N. Y PRIMO, M. "Proyecto Jóvenes Competentes (II): El programa de apoyo en la comunidad." *CD-Rom del I Congreso Hispano-Alemán de Psicología Jurídica*. 2000b.

LÓPEZ LATORRE, M.J. "El programa jóvenes competentes: un programa de prevención del fracaso escolar y la inadaptación social en el aula." En M.J. López, V. Garrido y R.R. Ross (Eds.), *El programa del pensamiento prosocial: avances recientes*. Valencia: Tirant Lo Blanch, 2001. (Capítulo 23).

LÓPEZ LATORRE, M.J. Y GARRIDO, V. "Contribuciones Psicológicas al estudio de la delincuencia juvenil." En J. Ortega (Ed.), *Educación Social Especializada* Barcelona: Ariel, 1999, pp. 91-105.

LÓPEZ LATORRE, M.J., BAÑULS, R., GARRIDO, V., SAUQUILLO, N., SÁNCHEZ, J., ALBA, J.L., CANO, S., LÓPEZ, C. Y GÓMEZ, A. "Proyecto Jóvenes Competentes (I): El programa del pensamiento prosocial para jóvenes." *CD-Rom del I Congreso Hispano-Alemán de Psicología jurídica*, 2000a.

GARRIDO, V. Y ROSS, R.R. *El programa del pensamiento prosocial: avances recientes*. Valencia: Tirant Lo Blanch, 2001.

LORENZO MOLEDO, M. "Un modelo de intervención pedagógica: aplicación del programa de competencia psicosocial en el módulo de mujeres del centro

penitenciario de Pereiro de Aguiar (Ourense).” En V. Garrido y M.D. Martínez (Eds.), *Educación social para delincuentes* Valencia: Tirant Lo Blanch, 1997, pp. 197-243.

LORENZO, M. “Aplicación del PPS en el centro penitenciario de Pereiro de Aguiar.” En M.J. López, V. Garrido y R.R. Ross (Eds.), *El programa del pensamiento prosocial: avances recientes*. Valencia: Tirant Lo Blanch, 2001., Capítulo 20.

LÖSEL, F. “The efficacy of correctional treatment: a review and synthesis of meta-evaluations.” En J. McGuire (Ed.), *What works: reducing reoffending* Chichester: Wiley, 1995, pp. 79-114.

LUENGO, M., ROMERO, E., GÓMEZ, J.A., GARRA, A. Y LENCE, M. *La prevención del consumo de drogas y la conducta antisocial en la escuela: análisis y evaluación de un programa*. Madrid: Ministerio de Educación y Cultura, 1999.

MARTÍN, A.M. Y HERNÁNDEZ, B. “Del Programa de Educación Integral a Horizon Penitenciario de Canarias: la evaluación de tres programas de inserción socio-laboral para delincuentes.” En M.J. López, V. Garrido y R.R. Ross (Eds.), *El programa del pensamiento prosocial: avances recientes*. Valencia: Tirant Lo Blanch, 2001, capítulo 19.

MARTÍN, A.M. Y HERNÁNDEZ, B. “The effectiveness of a multifaceted program incorporating a cognitive component: The evolution of PEIRS.” En R.R. Ross y R.D. Ross (Eds.), *Thinking Straight: The Reasoning and Rehabilitation Program for Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation*. Ottawa, Canada: AIR Training and Publications, 1995, pp. 389-409.

MARZOA, J.A. *Menores inadaptados: Intervención y Evaluación*. Tesis Doctoral. Santiago de Compostela, 2001.

- MCGUIRE, J. (Ed.) *What works: reducing reoffending*. Chichester: Wiley, 1995.
- MEICHENBAUM, D.M. *Cognitive behavior modification*. New York: Plenum, 1977.
- MOOS, R.H., MOOS, B.S. Y TRICKETT, E.J. *Escalas de Clima Social*. Madrid: TEA, 1989
- MORALEDA, M. *Educación en la competencia social. Un programa para la tutoría con adolescentes*. Madrid: C.C.S, 1999:
- MORALEDA, M., GONZALEZ, A., GARCÍA GALLO, J. *AECS. Actitudes y estrategias cognitivas sociales*. Madrid:TEA, 1998.
- MORRISON, R. "R&R for prevention in Glasgow." En R.R. Ross y R.D. Ross (Eds.), *Thinking Straight: The Reasoning and Rehabilitation Program for Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation* Ottawa, Canada: AIR Training and Publications, 1995, pp. 351-356.
- PARKE, R.D. "Rules, roles and resistance to deviation: recent advances in punishment, discipline, and self-control." En A.D. Pick (Ed.), *Minnesota Symposium on Child Psychology vol. 8*. Minneapolis: Minnesota Press, 1974
- PATTERSON, G.R. *Coercive family process*. Eugene, OR: Castalia, 1982.
- RAVEN, J.C. *Test de matrices progresivas para la medida de la capacidad intelectual. Escala general. Manual para la aplicación*. Buenos Aires: Ed. Paidós, 1956.
- RAYNOR, P.; SUTTON, D. Y VANSTONE, M. "The STOP Program." En R.R. Ross y R.D. Ross (Eds.), *Thinking Straight: The Reasoning and Rehabilitation Program for Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation*, Ottawa, Canada: AIR

Training and Publications, 1995, pp. 313-339..

REDONDO, S., SÁNCHEZ, J. Y GARRIDO, V. "Crime treatment in Europe: A final view of the century and future perspectives." En J. McGuire (Ed.), *Offender rehabilitation & treatment: effective programmes & policies to reduce re-offending*. Sussex, England: Wiley, John & Sons, 2001.

REDONDO, S. *El tratamiento de la delincuencia en Europa: un estudio meta-analítico*. Tesis Doctoral, Universidad Central de Barcelona. 1994.

RICE, F. P. *Adolescencia. Desarrollo, relaciones y cultura*. Madrid: Prentice Hall. 1999.

RODRÍGUEZ, F.J. Y PAÍNO, S.G. "Violencia y desviación social: bases y análisis para la intervención." *Psicothema*, 1994, 6, 229-244.

RODRÍGUEZ, F.J. *Informe sobre violencia y competencia social en jóvenes de enseñanza secundaria de la Comunidad Autónoma de Asturias: Análisis de resultados y necesidades*. Universidad de Oviedo, 2000. (material no publicado)

ROMERO, E., LUENGO, M.A. Y SOBRAL, J. Personality and antisocial behavior: study of temperamental dimensions. *Personality and individual differences*, 2001, 31, 329-348.

ROSS, R. Y FABIANO, E. *Reasoning and Rehabilitation: The Cognitive Model for Corrections. Options*. Toronto: Ministry of Correctional Services, 1984.

ROSS, R.R. Y GENDREAU, P. (Eds.). *Effective Correctional Treatment*. Toronto: Butterworths, 1980.

ROSS, R.R. Y HILBORN,R.D. *Time to think again*. Ottawa, Canada: Air Training and Publications, 2003a.

ROSS,R.R. Y HILBORN,R.D. *Reasoning and Rehabilitation 2 Short Version*. Ottawa, Canada: Air Training and Publications, 2003b.

ROSS, R. "Prevención de la delincuencia a través del entrenamiento cognitivo." En V. Garrido y M.B. Vidal (Eds.), *Lecturas de Pedagogía Correccional*, 1987. p.135-148. Valencia: Nau Llibres.

ROSS, R. *Personal communication*, 1994.

ROSS, R.R., FABIANO, E.A. Y DIEMER-EWLES, C. "The Pickering Project for high risk probationers." En R.R. Ross y R.D. Ross (Eds.), *Thinking Straight: The Reasoning and Rehabilitation Program for Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation*, Ottawa, Canada: AIR Training and Publications, 1995, pp. 145-153..

ROSS, R. "Razonamiento y rehabilitación: Un programa cognitivo para el tratamiento y la prevención de la delincuencia." En V.Garrido y L. Montoro (Eds.), *La reeducación del delincuente juvenil. Los programas de éxito*. Tirant lo Blanch, Valencia, 1992, pp.49-68.

ROSS, R. Y FABIANO, E. *Time to think*. Johnson City, Tennessee: Institute of Social Sciences & Arts, 1985.

ROSS, R.; ANTONOWICZ, D. Y DHALIWAL, G. (Eds.) *Going Straight*. Ottawa, Canada: Air Training & Publications, 1995.

ROSS, R.; FABIANO, E.; GARRIDO, V. Y GÓMEZ, A. *El pensamiento prosocial: El modelo cognitivo para la prevención y tratamiento de la delincuencia y abuso de drogas*. Valencia: Cristóbal Serrano, 1996.

ROSS, R.R. Y ROSS, R.D. (Eds.). *Thinking Straight: The Reasoning and Rehabilitation Program for Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation*. Ottawa, Canada: Air Training and Publications, 1995.

ROSS, R.R.; FABIANO, E. Y GARRIDO, V. "El pensamiento prosocial. El modelo cognitivo para la prevención y tratamiento de la delincuencia." *Monográficos de la revista Delincuencia*, 1990, No.1.

SANCHÍS, J.R. *Aplicación de un programa de competencia psicosocial a menores delincuentes*. Tesis Doctoral. Universidad de Valencia, 1990.

SANTOS, M. Y LORENZO, M.M. "La cuestión de la intervención pedagógica en la delincuencia juvenil femenina: claves del proceso a partir de un estudio en Galicia." *Revista de Ciencias de la Educación*, 1996. Pp 166, 183-196.

SEGURA, M. Y ARCAS, M. *Relacionarse bien*. Madrid: Narcea, 2003.

SEGURA MORALES, M. "Thinking Straight in the Canary Islands." En R.R. Ross y R.D. Ross(eds.), *Thinking Straight. The reasoning program for delinquency prevention and offender rehabilitation*. Otawa: AIR Training y Publications, 1995:

SEGURA MORALES, M. *Ser persona y relacionarse*. Madrid: Narcea, 2002.

SEGURA, M. "Un programa de competencia social. Monográfico sobre competencia social." *Cuadernos de Pedagogía*, 2003, 324, 46-50.

SILVA, F. Y MARTORELL, M.C. *Batería de Socialización*. Madrid: TEA Ediciones, 1989.

SILVA, F. Y MARTORELL, M.C. *BAS-3. Batería de Socialización*. Madrid:TEA,

1995.

SOBRAL, J., ROMERO, E., LUENG, M.A. Y MARZOA, J.A. "Personalidad y conducta antisocial: amplificaciones individuales de los efectos contextuales." *Psicothema*, 2000. 12, 661-670.

SOTO, V. Y TEJERA, A. "Convivir dentro y fuera del aula. Monográfico sobre competencia social." *Cuadernos de Pedagogía*, 2003. 324, 51-53.

SUÁREZ, M. *Crecer con sordos: programa para la educación de la competencia social del niño sordo*. Tenerife: Resma, 2000.

SUÁREZ, M. "Adaptación del programa para niños y niñas sordos. Monográfico sobre competencia social." *Cuadernos de Pedagogía*, 2003. 324, 63-65.

TATE, D., REPPUCCI, N.D. Y MULVEY, E. TATE *ET AL.* 1995; "Violent juvenile delinquents. Treatment effectiveness and implications for future action." *American Psychologist*, 1995; 50, 9, 777-781.

THORNTON, D.M. "Treatment effects on recidivism: A reappraisal of the 'Nothing Works' doctrine." En B.J. McGurk, D.M. Thornton y M. Williams (Eds.), *Applying Psychology to Imprisonment: Theory and Practice*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1987.

TRIANES, M.V.; MUÑOZ, A.M.; JIMÉNEZ, M. *Competencia social: su educación y tratamiento*. Madrid: Pirámide, 2000.

WEAVER, C. Y BENSTED, J. R&R in a Probation Centre: Avon Probation Service, Bristol. En R.R. Ross y R.D. Ross (Eds.), *Thinking Straight: The Reasoning and Rehabilitation Program for Delinquency Prevention and Offender Rehabilitation*. Ottawa, Canada: AIR Training and Publications, 1995, pp. 287-295.

WILKINSON, J. "Evaluating evidence for the effectiveness of the Reasoning and Rehabilitation Programme." *The Howard Journal*, 2005, 44 (1), 70-85.

ZABALZA, M. A convivencia nos centros escolares de Galicia. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1999.